

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

NAXÇIVAN FOLKLORU MATERIALLARININ LEKSİK-KULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN KULTUROLOJİ KONTEKSTİ

İxtisas: 5719.01 – Folklorşünaslıq

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Çinarə Vaqif qızı Rzayeva

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Folklorşünaslıq şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Oruc oğlu Qafarov

filologiya elmləri doktoru, dosent
İslam Hüseyn oğlu Sadıqov

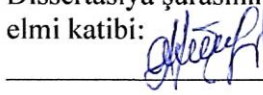
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

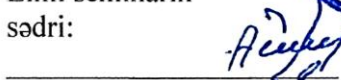
filologiya elmləri doktoru, professor
Seyfəddin Gülvərdi oğlu Rzayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya elmləri doktoru, fəlsəfə doktoru
Məhəmməd Sani oğlu Adışirinov

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Söz sənətinin özünəməxsus, ilk növbədə, müəyyən regionun kulturoloji-etnoqrafik yaradıcılıq imkanlarının ifadəsi olan folklorun tədqiqində son zamanlar linqvokulturoloji istiqamət ön sıralara çıxmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, bu, bir tərəfdən, milli xüsusiyyətlərin, dəyərlərin, zənginliklərin daha dərindən öyrənilməsinə marağın artması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, dilin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin daha çox “insan fəlsəfəsi” baxımından, yaxud antroposentrik aspektdə araşdırılması ehtiyacından irəli gəlir.

Hər nə qədər fərdi olsa da, nəticə etibarını kollektivin yaradıcı “fəaliyyətinin məhsulu” kimi çıxış elədiyinə görə dillə folklor haradasa oxşar olduğundan bu iki hadisənin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə tədqiqinin həm metodoloji əsaslılığı, həm də alınan nəticələrin əhəmiyyəti və xüsusilə geniş mənada etnoqrafiya – “xalqşünaslıq” üçün zəruriliyi şübhə doğurmur. Təəssüf ki, sovet dövründə bu cür tədqiqatlar, yəni nəinki müstəqil xalqların, hətta ayrı-ayrı regionların linqvokulturoloji mənzərəsi barədə danışmaq “burjua ideologiyası” sayıldığından həmin elm bizdə – Azərbaycanda da, bütün postsovet məkanında olduğu kimi, özünün ilk addımlarını atmaqdadır.

Naxçıvan folklor materiallarının leksik-kulturoloji xüsusiyyətlərini Azərbaycan kulturoloji kontekstində araşdırarkən biz, hər şeydən əvvəl, konkret bir regionun folklor materiallarından çıxış edirik. Lakin öz-özlüyündə aydındır ki, Azərbaycanın əksər regionları, o cümlədən də Naxçıvan qədim olduğu qədər də zəngin folklor “təbəqə”, yaxud “layları”na məxsusdur. Həmin özünəməxsusluqlar müvafiq folklor mətnlərində elə səciyyəvi sözlərdə təzahür edir ki, hər biri etnik düşüncənin əsrlərlə çalışaraq bir linqvokulturoloji vahiddə cəmləşdirdiyi “əsər”dir. Bu isə o deməkdir ki, Naxçıvan folklor mətnlərindən seçərək müqayisəli təhlil cəlb etdiyimiz sözlər sadəcə dilin lüğət tərkibinin sırası üzvləri deyil, xalqın etnik (etnoqrafik, etnopsixoloji, etnomifoloji, etnososioloji və s.) idrakının məhsulu olan məhz etnokulturoloji vahidlərdir. Həmin vahidlərin araşdırılması, məlum olduğu kimi, bizə

bu və ya digər etnik-mədəni sistemə məxsus arxetipləri, eləcə də “dünyanın dil mənzərəsi”ni müəyyənləşdirməyə imkan verir. Folklorda elə ideya stereotipləri süxurlaşır ki, onları yalnız sözün “arxeologiya”sına və ya “mədəni-ruhi etimologiya”sına nüfuz etməklə aşkarlamaq mümkündür.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillər, əslində, tədqiqatın metodoloji yeniliyindən irəli gəlir. Həmin metodoloji yenilik Naxçıvan folklor materialına tətbiq edilməklə, prinsip etibarilə, Azərbaycan folklorunun digər regional təzahürlərinin öyrənilməsi üçün də müəyyən təcrübə verir. Nəticədə belə bir elmi-metodoloji mənzərə yaranmış olur: Azərbaycanın özünəməxsus ideya-estetik keyfiyyətləri ilə seçilən mükəmməl bir folklor regionu üstəgəl həmin folklorun leksikonu, üstəgəl həmin leksikonun etnokulturoloji səciyyəsi.

Göründüyü kimi, bizim tədqiqatda Azərbaycan folkloru elə bir kontekstdir ki, məsələn, Təbriz, Gəncə, Şirvan, Dərbənd folkloru kimi Naxçıvan folkloru da onun hüdudlarından kənara çıxmır, lakin folklor, eləcə də onun linqvokulturoloji parametrləri elədir ki, uzun əsrlərin yaradıcılıq təcrübəsi hər bir regionu dialekt-şivə xüsusiyyətlərindən başlamış müəyyən adət-ənənə stereotiplərinə qədər fərqləndirir ki, bunların bütün mümkün, yəni təsvirə, elmi modelləşdirməyə gələn cəhətlərilə birlikdə qeydə alınması, təsnif olunması nə qədər dəqiqliklə aparılırsa, ümumən Azərbaycan folklorunun “arxitektonika”sı barədəki təsəvvürlərimiz də o qədər əhatəli olar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, folklorun leksik-kulturoloji sistemi “etnik yaddaş” adlandırma biləcəyimiz fenomenin elə bir linqvistik təzahürüdür ki, koqnitiv “sıxılma”ya məruz qalmışdır. Odur ki, “etnik yaddaşı” bərpa etmək üçün həmin linqvistik təzahürü “oxumaq”, daha doğrusu “eşitmək” lazımdır. Beləliklə, söhbət artıq əsrlərlə bundan öncə deyilmişlərin bu gün, necə varsa, o cür eşidilmək zərurətindən gedir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsinə gəldikdə əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan folkloru müxtəlif dövrlərdə həm ekspedisiya yolu ilə, həm də fərdi olaraq toplanmış və tədqiqata cəlb edilmişdir. Naxçıvan folklorunun bir çox sahələri araşdırılsa da,

mətnlər leksik-kulturoloji baxımdan tədqiqata cəlb edilməmişdir. Filologiya elmləri doktoru Adil Bağirov Naxçıvan onomalogiyasını tədqiq edərkən dilçilik baxımından mövzuya nüfuz etsə də aparılan bu tədqiqat işinin obyektı folklor mətnləri olmamışdır. Müəllif burada Naxçıvan bölgəsinə məxsus onomastik vahidlərin etimoloji təhlilini aparmışdır. Folklorşünas alim, dosent Əkrəm Hüseynzadə Naxçıvan folklor mətnlərinin semantikasını araşdırmış, onunla bağlı dissertasiya yazmışdır. Ancaq mövzuya tam başqa aspektdən yanaşmışdır. Əkrəm Hüseynzadə folklor mətnlərində müəyyən adlarla bağlı əfsanə və rəvayətləri araşdıraraq təhlil etmişdir. Məsələn, Əshabu-Kəf, İlanlı dağ və s. bu kimi adlarla bağlı yaranan əfsanə və rəvayətlər Ə.Hüseynzadənin tədqiqatlarının əsasını təşkil etmişdir. Dosent Aytən Cəfərova “Ordubad folklor mühitinin regional xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyasında dini bayramlardan danışmış, yalnız onların regional xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Folklorun digər mətnlərində işlənmə yerinə toxunulmamışdır. Tarix elmləri doktoru, Qədir Qədirzadə, dosent Asəf Orucov Naxçıvan etnoqrafiyasını araşdırarkən bəzi məqamlara toxunublar. Lakin məsələyə folklor kontekstindən yanaşılmamış, sadəcə olaraq etnoqrafik leksikanın folklor mətnlərində işlənmə yeri çox az bir miqyasda öyrənilmişdir. Ancaq folklor mətnlərində tam mənasıyla müəyyənləşdirilməmiş, təhlillər aparılmamışdır.

Əlavə olaraq qeyd edək ki, Fikrət Xalıqov “Folklor onomastikasını” işləmiş, burada dünyagörüşlə bağlı onomastik vahidlər, onomastikada regionallıq məsələləri və folklor onovahidlərinin məna və məzmununa görə təsnifatı prinsipləri öz ifadəsini tapır. Bu aparılan araşdırmada Naxçıvan folkloruna toxunulmamış, təhlil süzgəcindən keçirilməmişdir.

Bundan əlavə Naxçıvan folkloru ilə bağlı bəzi araşdırmalarda çox qısa şəkildə də olsa mövzumuzla yaxınlıq təşkil edən məqamlar gözə çarpır.

Sadalanarlardan da görüldüyü kimi Naxçıvan folklor materialları, bir çox yöndən tədqiqata cəlb edilmiş, ancaq leksik kulturoloji yöndən konkret bir tədqiqat mövzusu kimi araşdırılmamışdır. Buna görə də Naxçıvan folklor mətnlərinin leksik-kulturoloji baxımdan tədqiqinə ehtiyac vardır. İndiyə qədər bu yöndə

sistemli və əhatəli tədqiqat aparılmaması mövzunun aktuallığından xəbər verir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan və Naxçıvan folklor materiallarının araşdırılması təşkil edir. Predmeti isə folklor materiallarının leksik-kulturoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması və təhlil edilməsidir. Müqayisəli şəkildə araşdırılma aparılan zaman digər folklorşünasların əsərlərinə, onların topladığı materiallara müraciət olunmaqla yanaşı, həmçinin tərəfimizdən ekspedisiyalar zamanı toplanan folklor nümunələrinə də müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd Naxçıvan folklorunun leksik-kulturoloji xüsusiyyətlərini Azərbaycan kulturoloji kontekstində araşdırmaq, tədqiq və təhlil etməkdir. Azərbaycan folklorunda Naxçıvan folklor materiallarının yerini müəyyənləşdirmək, yeri gəldikcə digər bölgələrimizin folkloru ilə müqayisələr aparmaqdır. Bunun üçün qarşımızda aşağıdakı vəzifələr durur:

– Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən yaxın və uzaq məkan bildirən toponimlərin araşdırılaraq tədqiqata cəlb edilməsi;

– Naxçıvan folklor materiallarında işlənən şəxs adlarının müəyyənləşdirilməsi, onların türk, ərəb, fars, rus və Avropa kökənli olmasının tədqiqi, yeri gəldikcə türk xalqlarının folkloru ilə müqayisələr aparılması;

– Folklor mətnlərini etnoqrafizmlər yönündən təhlilə cəlb edib, orada işlənən xalqın etnoqrafik yaddaşının, etik-estetik özünəməxsusluğunun ən mühüm göstəricilərindən biri olan geyim, bayram, adət-ənənə adlarının araşdırılması, eyni zamanda etnoqrafizmlərin mühüm bir hissəsini təşkil edən təsərrüfatla bağlı dil vahidlərinin, həm təsərrüfat, həm də sənətkarlıq-yaradıcılıq imkanlarını əks etdirən xalçaçılıq leksikasının mətnlərdə işlənmə yerinin müəyyənləşdirilməsi;

– Naxçıvan folklor mətnlərində dini-mifoloji leksikanı tədqiqata cəlb edərək Allah və peyğəmbər ali müqəddəs anlayışının işlənmə mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, şeytan və mələk leksikasının təyin edilməsi;

– Mətnlərin dilində işlənən, ədəbi dildə sabitləşməyən türk, ərəb

və fars mənşəli arxaik sözlərin seçilib tədqiqata cəlb edilməsi.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində daha çox ənənəvi tədqiqat metodlarından, müqayisəli – qarşılaşdırma, sistemli təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur. Naxçıvan folklor materiallarının təhlili üçün əsas mənbə “Naxçıvan folklor antologiyası” üç cildlik, “Naxçıvan nağılları”, “Naxçıvan bayatıları”, “Şərur folklor örnəkləri” və Naxçıvan folkloru ilə bağlı digər kitab və monoqrafiyalar olmuşdur. Bunlarla yanaşı müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”ə də müraciət edilmişdir. Əsas qaynaqlar bunlar olsa da, Azərbaycanın digər bölgələrinin folkloruna, eyni zamanda Türkiyə folklor materiallarına da yeri gəldikcə müraciətlər olunmuş və bir sıra müqayisələr aparılmışdır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. Naxçıvan folklorunun ideya-estetik, etnik-mədəni və poetxnoloji baxımlardan Azərbaycan folklorunun üzvi tərkib hissəsi olduğunu leksik-kulturoloji material da təsdiq edir.

2. Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən toponimlər (Turan, İran, Azərbaycan, Naxçıvan, Qarabağ, İstanbul, Ağrı, Ərdəbil, İsfahan, Bağdad, Tehran, Xorasan, Kərbəla, Firəngistan, Yunan şəhəri, Tiflis və s.) sözügedən areala mənsub solumun yaxın və uzaq məkan təsəvvürlərini ehtiva etməklə həmin arealın coğrafi dünyagörüşü barədə kompleks məlumat verir.

3. Toponimlərin türk, ərəb, fars, Avropa və s. mənşəli olması, bir qayda olaraq, bu və ya digər məkanın doğmalığı, yaxud yadlığı təəssüratını yaratmır. Bu da Azərbaycan etnik (milli) yaddaşında qədim türk dövründən formalaşmağa başlamış “cahan dövləti”, yaxud etnosun bütün “dünya”ya sahib çıxmaq iddialarının ifadəsi kimi izah oluna bilər. Ən azından bütün “dünya”ya açıq olmağın təzahürüdür.

4. Toponimlərin yaxınlığı (məsələn, Naxçıvan, Ordubad, Əlinə, Təbriz, Xoy və s.) ilə uzaqlığı (məsələn, Bağdad, Yəmən, Hindistan, Firəng və s.) arasındakı ideya-estetik münasibət çoxçalarlıdır: doğmalığ-yadlıq, vətən-qərbət, xoşbəxtlik-bədbəxtlik, yaxınlıq-ayrılıq və s.

5. Müsəlman dünyasının müqəddəs yerlərinin (Məkkə, Mədinə, Kəbə, Məşhəd, Kərbəla və s.) adı Naxçıvan folkloru

mətnlərində xüsusi ehtiramla çəkilməklə bu məkanlara son dərəcə böyük inam, etiqad ifadə olunur.

6. Mətnlərdə elə toponimlər işlənir ki, onlar “vətən” anlayışı hüduqlarında dərk olunur: Naxçıvan, Gəncə, Təbriz, Ərzurum, Qars, Qarabağ, Dağıstan, Tiflis və s. bu toponimlərin bir hissəsi bu gün həmin anlayışa (“vətən” anlayışına) sığmasa da, folklor yaddaşında özünə möhkəm yer tutmuş sözügedən doğmalığı təsadüfi deyil.

7. Araşdırdığımız mənbələrin dilində antroponimlər əsasən ərəb və fars mənşəli olsa da, həm türk, həm də bir neçə rus-Avropa adına rast gəlinir. Ərəb mənşəli antroponimlər, adətən, “Qurani-Kərim”dən, “Min bir gecə” nağıllarından, ərəb-müsəlman xəlifələrinin, imamlarının adlarından, fars mənşəli antroponimlərin bir qismi isə Firdovsinin məşhur “Şahnamə”sindən gəlir.

8. Mətnlərdəki ərəb, fars və türk mənşəli antroponimləri bir ideya-estetik sistemdə birləşdirən IX-XI əsrlərdə təşəkkül tapmış türk-müsəlman mədəniyyəti paradigmasıdır ki, Azərbaycan adqoyma ənənəsində bu günə qədər davam etməkdədir.

9. Naxçıvan folklor materiallarında çox rast gəlinən ləqəblər, adətən, bu və ya digər şəxsin sənəti, daxili və xarici əlamətləri, xasiyyəti və s. ilə bağlı olub məhz folklor obrazlılığının “təzyiq”i ilə onun əsl adını sıxışdırmaqla ön plana keçir.

10. Antroponimlər folklor mətnlərində diqqəti ya təkrar olunmaları (məsələn: Əhməd, Məhəmməd, İbrahim, Həsən və b.), ya da obrazlılığı (məsələn: Oğru Səlim, Sofu Fatma, Qaraçı Gülnisə və b.) ilə cəlb edir.

11. Tədqiq olunan mənbələrdə xalqın etnoqrafik yaddaşının, vərdislər sisteminin, etik-estetik özünəməxsusluğunun ən mühüm göstəricilərindən biri olan geyim adları xüsusi zənginliyi ilə seçilir. İstər türk, istərsə də ərəb və fars mənşəli bu leksikon (məsələn: başmaq, arxalıq, çuxa, börk, qurşaq, çubənd, əba, araxçın/araşqın və s.) ümumən Azərbaycan ədəbi dili miqyasında arxaik olsa da, Naxçıvan mühitində əksərən ümumişlək səciyyə daşıyır. Deməli, folklor arealı ilə dialekt arealının üst-üstə düşməsi qanunauyğunluğu burada da özünü göstərir. Eyni zamanda leksik-kulturoloji mühit dialekt mühitinin mühafizəsinə təsir göstərdiyi kimi dialekt mühiti də leksik-kulturoloji mühiti “aşınmadan” qoruyur.

12. Azərbaycan adət-ənənələri bütöv hadisə olub türk-müsəlman etnoqrafiyasının üzvi tərkib hissəsidir, bununla belə Azərbaycan hüdudunda da hər bir regionun, o cümlədən də Naxçıvanın adət-ənənələrində müəyyən variasiyalar vardır. Məsələn, təkcə Novruz bayramı ilə bağlı həm iqtisadi-təsərrüfat, həm dini-mənəvi, həm də psixoloji-estetik amillərlə bağlı Naxçıvan arealında elə özünəməxsusluq vardır ki, müvafiq leksik-kulturoloji vahidlərlə işarələnir.

13. Etnoqrafizmlərin mühüm bir hissəsini təşkil edən təsərrüfat leksikonu (məsələn: kəküş/çəkic, cüt, külüng, toxmaq, çuval, mərəndi, yaba, xəlbir, xamut və s.) Naxçıvanın, ümumən Azərbaycanın istər əkinçilik, istərsə də maldarlıqla bağlı məşğuliyyət sahələri barədə təsəvvür yaratmaqla yanaşı, həmin sahələrə yaxından bələd olan cəmiyyətin bədii təfəkkürünün, metaforik aləminin təşəkkülünə də əhəmiyyətli təkan verir.

14. Xalqın həm təsərrüfatını, həm də sənətkarlıq – yaradıcılıq imkanlarını əks etdirən xalçaçılıq Naxçıvan folklorunun maraq dairəsinə öz zəngin “terminologiya”sı ilə daxil olmuşdur. İstər nəzm, istərsə də nəsr nümunələrindən gətirilmiş çoxsaylı faktlar göstərir ki, xalçaçılıq “terminologiyası” folklor dili üçün kifayət qədər münbit poetik mənbədir. Belə ki, məsələn, əyirmək, toxumaq, hana, əriş, arğac, ilmə, cəhrə və s. sözlər mətnlərlə bütövlükdə “dünyanın mənzərəsi”ni yaradan metaforik düşüncə arxetiplərinin ifadəsinə xidmət edir.

15. Naxçıvandan toplanaraq yazıya alınmış xalq yaradıcılığı mətnlərində mifoloji leksika həm kəmiyyətcə geniş yer tutur, həm də solumun mifik-dini dünyagörüşünü, inam-etiqad texnologiyalarını keyfiyyətcə səciyyələndirir. Bu elə bir sistemdir ki, ibtidai dinlərdən dünya dinlərinə qədər həm məlum, aşkar görünən, həm də “gizli” varisliyi əks etdirir.

16. Tanrı, Allah, Rəbb, Xuda və bu kimi ali müqəddəs varlığın adını bildirən dini söz-terminlər folklor mətnlərində özünü ideya-məzmunca təkmənalı, başqa bir semantik tərəfə yozulmayan, son dərəcə “qəlibləşmiş” bir vahid olaraq işlənir. Həmin vahidlərin bu cür təkmənalılığı ümumən dini anlayışların hər cür müqayisənin, metaforik münasibətin fəvqündə dayanmasından irəli gəlir.

17. Peyğəmbər anlayışı, eləcə də sonuncu peyğəmbər başda olmaqla bütün digər peyğəmbərlərin adları folklorda xüsusi çəkiyə malik olub xalqın etnoqrafik dünyagörüşünün formalaşmasında həlledici amillərdəndir. “Tanrı” obrazı kimi “peyğəmbər” obrazı da bədii-estetik yox, dini-kanonik məzmun daşdığına görə folklorun linqvokulturoloji sistemində məhz strateji və ya universal anlayış olaraq mövcuddur.

18. Naxçıvan folklor mətnlərində Nuh və Xıdır/Xızır peyğəmbərlərin obrazları müəyyən qədər bədiiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur ki, bu da arealın öz təbiətindən, yerli solumun həmin obrazlara yaradıcı münasibətindən deyil, həm dini, həm də ədəbi-tarixi məzmunlu qədim təsəvvürlərdən gəlir ki, Naxçıvan mühiti həmin təsəvvürlərə kifayət qədər həssas olmuşdur.

19. Mələk anlayışı özünün ən müxtəlif təzahürlərində (huri, pəri, şeytan və b.) mətnlərdə əvvəlki dini-mistik anlayışlardan fərqli olaraq, xeyli dərəcədə bədii-estetik funksiya daşıyır. Buraya, ilk növbədə, gözəlliyin huri, pəri, yamanlığın, şər-böhtanın isə şeytanla əlaqələndirilməsi daxildir ki, folklordan yazılı ədəbiyyata (məsələn, Hüseyn Cavidin yaradıcılığına) da keçmişdir.

20. Folklorda kosmonimlərin, xüsusilə Günəş və Ayın obrazları həm ayrı-ayrılıqda, həm də birlikdə kifayət qədər, hətta məişət münasibətləri səviyyəsində estetikdir ki, bu, Naxçıvan folklorunun müxtəlif janrlarında əks olunmuşdur.

21. Dini-mifoloji mərasimlər, xüsusilə Ramazan və Qurban nə qədər müsəlman kanonları ilə idarə edilsə də, folklor mətnlərində onların estetik dərinə müəyyən meyllər özünü göstərir ki, həmin meyllər həm romantik, həm də satirik istiqamətlərlə seçilir.

22. Naxçıvan folklor mənbələrində islam dininin təkidlə tələb və təbliğ etdiyi bir sıra mənəvi-əxlaqi prinsiplərin geniş əks olunması dinlə xalq ədəbiyyatı arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təzahürüdür ki, nəticə etibarilə, linqvokulturoloji vahidlərlə gerçəkləşir.

23. Mətnlərin dilində işlənən türk, ərəb və fars mənşəli arxaik sözlər (məsələn: ayıtmaq, güyüm, təkne, damu/tamu, suçlu, kəndi, fərraş, kəviz, kəşkül və s.) folklor mətnlərinin dilində sərbəst şəkildə işlənirsə, bu, o deməkdir ki, sözügedən mətnlərin linqvokulturoloji

sisteminin həm təşkilində, həm də dilin müasir ədəbiləşdirici təsirinə rəğmən həmin sistemin kifayət qədər sabitliyində arxaizmlər əhəmiyyətli funksiya daşıyır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işi Naxçıvan bölgəsinə məxsus folklor mətnlərinin leksik-kulturoloji baxımdan öyrənilməsinə həsr olunduğundan bu bölgədən, yaxud arealdan toplanmış materiallar araşdırılmışdır ki, onlar həm nəzm, həm nəsr, həm də dramaturgiyaya aid müxtəlif janrları əhatə edir. Yalnız dialektoloji deyil, eyni zamanda bir sıra toponimik, ideya-estetik özünəməxsusluqları ilə seçilən bu mənbələr sözügedən arealın folklor örtüyü barədə aydın təsəvvür yaradır ki, həmin təsəvvürün ayrı-ayrı parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi, bölgənin və ya arealın xalq yaradıcılığı “xəritə”sinin dəqiqləşdirilməsi işin əsas yeniliklərindən biri sayıla bilər. Həmçinin qeyd edək ki, müxtəlif dövrlərdə yazıya alınmış materiallardan istifadə olunmaqla yanaşı, müəllifin özü tərəfindən toplanmış nümunələr də tədqiqata cəlb edilmişdir.

İlk dəfədir ki, Azərbaycan folklorunun konkret bir arealı linqvokulturoloji araşdırma predmeti olmuş, söz sənətinin əsas vahidi kimi xalqın məhz sözlə əlaqədar yaradıcılıq imkanları araşdırılmış, etnik-mədəni dəyər olaraq folklorda sözün bədii təzahür – transformasiya xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Digər tərəfdən, yəqin ki, xalq yaradıcılığında sözün istər toponim və antroponim, istər etnoqrafizm, istər mifologizm, istərsə də dialektizm olaraq daşdığı ideya-estetik funksiyanın miqyaslarını, bədii dəyərini regionun etnoqrafik xarakteri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Nəticələrin daha etibarlı olması üçün həm ümumən Azərbaycan, həm Türkiyə folklor mənbələri, həm də yazılı ədəbiyyatın müvafiq faktları ilə zəruri müqayisələr də aparılmışdır.

Tədqiqat işində dil, mifologiya, etnoqrafiya (xalqşünaslıq), eləcə də onun müxtəlif sahələrinin (etnokulturologiya, etnososiologiya, etnopsixologiya və s.) folklorşünaslıq kontekstindəki “dialoq”unu məhz leksik-kulturoloji xüsusiyyətlərin aşkarlanması naminə uğurlu bir şəkildə təmin etməyə gəldikdə isə, bu, metodiki yenilik kimi qəbul oluna bilər.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin bu mövzuya həsr olunması ən əvvəl folklorşünaslıq elmində tədqiq olunmamış yeni bir dil materialının öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Alınan nəticələrdən folklorşünaslıq, leksikologiya və etnoqrafiya istiqamətində müqayisə yolu ilə aparılan bütün əsərlərin yazılışında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, tədqiqatın əsas müddələri şifahi xalq ədəbiyyatı və müasir Azərbaycan dili ilə bağlı dərslərlərə daxil edilməklə tədris oluna bilər. Deyilənlərlə yanaşı tədqiqat əsəri universitetlərin filologiya fakültələrinin tələbələri, magistrantlar, doktorantların bu istiqamətdə apardıqları tədqiqat işlərində müraciət edilə biləcəkləri bir mənbədir.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya 2019-2022-ci illərdə yazılmışdır. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsinin 09 yanvar 2019-cu il tarixli 728 №-li Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, akademik Nizami Qulu oğlu Cəfərov elmi məsləhətçi təyin olunmuşdur. Mövzu Azərbaycan Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurasının Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şuranın 14 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə qeydiyyatda alınmışdır. Tədqiqatın məzmunu müəllifin 19 məqalə, 7 konfrans materialında əhatə olunmuşdur. Məqalələrdən 3-ü, konfrans materiallarından 3-ü xaricdə çap olunmuşdur. Tədqiqat əsəri şifahi xalq ədəbiyyatının, etnoqrafiyanın və leksikanın tədrisi zamanı tətbiq oluna bilər, həmçinin bu sahədə tədqiqat aparən tədqiqatçıların da müraciət edilə biləcəyi bir mənbədir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Folklorşünaslıq şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Struktur bölmələri ayrılıqda qeyd olunmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi.

Dissertasiya mündəricat, giriş 18631, I Fəsil – 99999, II Fəsil – 108949, III Fəsil – 110048, IV Fəsil – 54555, nəticə 9764 işarədən ibarətdir. Ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi – 401946 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “**Folklor dilində (mətnlərində) adlar**” adlı birinci fəslə dörd paragrafa bölünərək, təhlil edilmişdir. Öz əzəməti ilə seçilən, qədim tarixi özündə yaşadan ulu Naxçıvan diyarı həm də zəngin mədəniyyət və folklor nümunələrinə sahibdir. Naxçıvan ərazisindən toplanan, xalqın mənəvi sərvəti sayılan bu folklor nümunələri zənginliyi ilə yanaşı, həm də rəngarəngdir. Bu rəngarəngliyi üzə çıxarmaq, araşdırmaq, tədqiq etmək mənəvi irsi qorumaqla yanaşı, tarixi keçmişə xidməti də özündə əks etdirir. Bu münasibətlə professor Ramazan Qafarlı haqlı olaraq yazır: *“İnsanlar öz keçmişini dərinlən öyrənib kökünün başlanğıc nöqtəsinə aydınlıq gətirdikcə əcdadlarının müxtəlif çalarda düzüb qoşduqları mənəvi sərvətin dəyərini daha yaxşı anlayırlar”*¹. Bu dəyərli sərvətin içərisində adların da xüsusi yeri var. Gözümüzə dəyən, kainatda mövcud olan hər əşyanın, məfhumun bir adı var. Çünki heç nəyi adsız təsəvvür etmək olmaz. İnsanları, şəhərləri, kəndləri, meşəni, çayı, dağı, yeməyi, geyimi və s. bir-birindən ayırmaqda, nədən, yaxud kimdən danışıldığını müəyyənləşdirməkdə adların mühüm önəmi vardır. Buna görə də uşaq anadan olan kimi, ona müraciət edilməsi üçün ad verilir və yaxud hər hansısa yeni yaranan şəhər, rayon, kənd, məkan və s. olduqda onu digərlərindən fərqləndirmək üçün müəyyən toponimik ad verilir.

Birinci fəslin birinci paragrafında “**Folklor mətnlərində toponimlər**” araşdırılır. Xalqımızın, cəmiyyətimizin keçmişini özündə yaşadan, eyni zamanda bölgələrin tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayan toponimlər mənəvi abidəmiz sayılan folklor mətnlərində mühüm yer tutur. Yunan mənşəli söz olan toponimika coğrafi adları öyrənir. Coğrafi adlar olmadan kainatı təsəvvür etmək

¹ Qafarlı, R. Mifologiya. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika: [6 cildə] / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2015. – 454 s., – s.42.

mümkünsüzdür. Bununla bağlı rus alimi V.A.Nikonov yazır: “*Bir anlığa təsəvvür edək ki, planetimizdəki bütün coğrafi adlar – şəhər, kənd, çay, dəniz, dağ, ölkə, küçə adları yox olmuşdur. O saat bütün rabitə işləri dayanar. Bütün nəqliyyat dayanar: heç kim hardan mindiyini, hara getdiyini və harada düşdüyünü bilməz. Dünya təsərrüfatı dağılar, bəşəriyyət ibtidai vəziyyətə qayıdar. Yalnız xırdaca bir şeyə – ada görə*”². Bu deyilən fikirdən də aydın görürük ki, kainatda yer adlarının olması çox önəmlidir. Çünki bu dil vahidləri xalqın tarixini, şanlı keçmişini özündə yaşadaraq müasir dövrümüzdə qədər mühafizə edir. Toponimlər aid olduğu bölgənin qədim sakinlərinin milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Həmin bölgənin tarixinin öyrənilməsi üçün ən etibarlı mənbə məhz toponimlərdir. Buna görə də heç bir yeri adsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Cəmiyyətdə mühüm rol oynayan toponimlər folklor mətnlərində də önəmli yer tutur. Araşdırma göstərir ki, folklor mətnlərində toponimlər yaxınlıq, uzaqlıq, vətən, qürbət, doğmalıq, yadlıq və s. kimi müxtəlif səbəblərdən işlənmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz toponimlər: Turan, Azərbaycan, Naxçıvan, Qarabağ, Ordubad, Şəki, İstanbul, Ərzurum, Van, Toqat, Ağrı, Ərzincan, Bəyazıt, Qars və s.

Bu paraqrafda Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən toponimlər mənşəyinə görə üç qrupa - türk, ərəb və fars, rus və Avropa bölünərək araşdırılmışdır. Məsələn, türk mənşəli toponimlərə aid nümunə: “*Radio deyirsiz ha, o nə olan şeydi, a bala? – Əmi, sən bunu açanda Bakıda, Naxçıvanda nə danışsalar, oxusalar, eşidəssən*”³. Bunlarla yanaşı Türkiyə folklorunda işlənən Azərbaycan yer adları da tədqiqata cəlb edilmişdir. Məsələn, Qarabağ toponiminə İğdir vilayətinə aid folklor mətnlərində rast gəlirik:

*Qarabağda talan var,
Məni dərdə salan var.*

² Yusifov, Y.B. Toponimikanın əsasları / Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. – Bakı: Maarif, – 1987. – 204 s., – s.8.

³ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.267.

*Get, bayram elə, gəl,
Gözü yolda qalan var.*⁴

Ərəb və fars mənşəli yer adlarının folklor nümunələrində olması nə doğmalıq, nə də yadlıq təəssüratı yaratmır. Çünki bu toponimlərə müraciət, müəyyən səbəblərdən – qonşu ölkə olması, ticarət əlaqələrinin yaranması, qız alıb vermə, aşıqlıq etmək üçün səfərlərin edilməsi və bəzi zərurətdən – dini müqəddəs yerlərinin ziyarəti və s. irəli gəlmişdir. Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində işlənən ərəb və fars mənşəli toponimlərin bir qismini tədqiqata cəlb etmişik. Məsələn: İsfahan, Mərənd, Bağdad, Hələb, Məşhəd, Tehran, Şam və s.

*Mən gəzərəm İsfahanı, Kamanı,
Tanımaram xanı, bəyi, paşanı*⁵

Və yaxud: “*Həsən ağanın məsləhəti ilə Murad qiymətli bir qapı düzəltdirib, Xorasanı ziyarətə gedir. Ziyarətdən qayıdan Murad buğda zəmisinə qulluq edir*”⁶.

Folklor mətnlərini araşdırdığımız zaman rus və Avropa mənşəli yer adlarını da müşahidə etdik. Bu mətnlərdə digər dillərə məxsus yer adlarına nisbətən rus və Avropa toponimləri azlıq təşkil edir. Bəlkə də, bu, Naxçıvanla məsafələrin uzaq olmasından irəli gəlir. Çünki dildə işlənən alınma toponimlərin əsasını qonşu olan ölkələrin yer adları təşkil edir. Azərbaycanın digər bölgələrindən toplanan folklor materiallarında isə belə yer adlarının işlənmə tezliyi yüksəkdir. Bu da onunla əlaqəlidir ki, həmin bölgələrimiz Rusiya ilə həmsərhəddir. Bu bölmədə yeri gəldikcə Azərbaycanın digər bölgələrinə aid folklor mətnlərində rus və Avropa toponimlərinin işlənmə məqamları da təhlil süzgəcindən keçirilir. Naxçıvan folklor örnəklərində az sayda olsa da, bu yer adlarının müəyyən bir qismini seçib tədqiqata cəlb etmişik. *Fransa, Çin, Tiflis, Yunan, Macar* və s.

⁴ <https://igdirgenclik.tr.gg/maniler.htm>

⁵ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, – 493 s., – s.427.

⁶ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.263.

Tədqiqat zamanı bu toponimlərdən daha çox diqqətimizi çəkən Firəngistan yer adı oldu. Mənbələrdə göstərilir ki, *“Fransanın qədim adı “Firəngistandır”*. Folklor mətnlərinin də tarixi qədim olduğu üçün bəlkə də mətnlərdə Fransanın elə qədim adı işlənmişdir. Bəzi mənbələrdə *“Firəng sözü bizim bu gün anladığımız mənadakı Fransa deyildir. Orta əsrlərdə, firəng, ümumiyyətlə, avropalı mənasında işlədilmişdir”*⁷. Biz bu fikirlə tam razılaşmırıq. Fikrimizcə, göstərilən nümunədə Firəng adı Fransa toponimi kimi verilmişdir. Hətta bəzi məqamlarda firəng həmin ölkənin – Fransanın vətəndaşı olmasını bildirir. “İynədan” nağılından oxuyuruq:

*“Bu xəbər Firəngistan padşahının oğluna çatdı. O, elçilərini həmin qızın evinə göndərdi. Qızın anası elçilərə “hə” cavabı verdi. Vaxt oldu Firəngistan şahının adamları qızı aparmağa gəldilər. Dayə fikrində tutmuşdu ki, onun yerinə öz qızını versin. Ona görə də ancaq dayə bı qızın paltarlarını öz doğma qızına geyindirib verdi Firəng elçilərinə”*⁸.

Bu nümunədə Firəngistan Fransa toponiminin adını, firəng isə fransalı olmasını bildirir. Burada, bəlkə də, nağıl söyləyicisi firəng ifadəsini bilərək işlətməmişdir. Çünki o zaman yaşlı nəsillər bu qədər geniş məlumatlı deyildilər. Firəngistan padşahından söz getdiyi üçün bu elçiləri də o ada uyğun olaraq söyləmişdir. Qeyd edək ki, bu toponim Fransa kimi folklor dilində çox az işlənmişdir.

Başqa bir nümunəyə baxaq: *“Birdən Bəhman vəzirin yadına düşdü ki, Firəng padşahı paltarınan bərabər, bir yaxşı qılinc də peşkəş eləmişdi”*⁹.

Verilən nümunələrə diqqət etsək görürük ki, əvvəldə göstərdiyimiz nümunədə Firəngistan padşahı, ikinci nümunədə Firəng padşahı kimi işlədilmişdir. Necə ola bilər ki, birində Fransa adı kimi, birində avropalıları bildiren ifadə kimi işlənsin? Əminliklə deyə bilərik ki, birinci nümunədə Firəngistan Fransa mənasında işləndiyi

⁷ Azərbaycan nağılları / tərt. ed. N.Seyidov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.5. – 2005. – 304 s., - s.283.

⁸ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., - s.175.

⁹ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., - s.187.

kimi, ikinci nümunədə işlənən Firəng də Fransa yer adını bildirir. Fikrimizcə, hər ikisi Fransa yer adını bildirir. Ehtimal edirik ki, Firəngistan uzun söz olduğuna görə, nənə, babalarımız onu qısa olaraq Firəng deyər ifadə ediblər.

Aparılan tədqiqat zamanı qarşıya çıxan maraqlı yer adlarından biri də “firəngi-ərəbi”dir. *“Qız da baxıb gördü ki, vallah bu atlıların içində bir oğlan var ki, bığ yeri yenicə tərləyib, elə boy-buxunu var ki, heç firəngi-ərəbi gəzəsən, bu nişanda adama rast gəlməzsən”*¹⁰.

Çox maraqlı gələn bu ifadə sanki Fransa ilə Ərəbistanı birləşdirərək iki böyük yer adının qısa formaya salınmış şəklidir. Firəngi-ərəbi kimi ifadə edilməsi bir çox sual yaradır. Söyləyici firəngi-ərəbi deməklə nə ifadə etmək istəmişdir? Ehtimal edirik ki, ya burada söyləyici sözə və zamana qənaət edərək Fransanı və ya Avropanı Ərəbistanla birləşdirərək firəngi-ərəbi toponimini yaratmışdır, ya da bu ad Avropa və Asiyanın simvolu kimi yaranmışdır. Maraqlı burasındadır ki, Avropa yer adı ilə ərəb kökənli yer adını bildirən, bir-birinə heç də yaxın olmayan toponimləri bu nağılda necə birləşdirərək ifadə etmişlər.

Naxçıvan bölgəsinin zəngin folklorunun müəyyən bir qismini təşkil edən bu toponimlərin müqayisəli tədqiqi maraqlı dil faktlarının ortaya çıxarılmasına imkan verir ki, bu da folklor tariximizin qədim mənzərəsini göz önündə canlandırır.

Birinci fəslin ikinci paragrafi **“Folklor mətnlərində işlənən antroponimlər”** adlanır ki, burada mətnlərin dilində işlənən şəxs adları mənşəyinə görə qruplara ayrılmış, təhlil və tədqiq edilmişdir. Adların insan həyatında önəmli yer tutması, insanların bu yöndə daha diqqətli olmasına səbəb ola bilər. Çünki, *“Adda qəribə sirr var. Ad varlığın alın yazısı kimidir”*¹¹.

Folklor mətnləri antroponimlər baxımdan çox zəngindir. Bu zənginliyin bir qismini türk mənşəli şəxs adları, bir qismini ərəb və fars mənşəli şəxs adları, az bir qismini isə rus və Avropa mənşəli antroponimlər təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, türk kökənli

¹⁰ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., - s.249.

¹¹ Vəliyev, K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı / K.Vəliyev. – Bakı: Gənclik, –1988. – 278 s., – s.3.

antroponimlərin tarixi türkün özü qədər qədimdir. Çünki “*türk dünyanın həmyaşısıdır*”¹². Qədimdən də qədim tarixi olan türk xalqının qədim dastanlarından “Şu”, “Manas”, “Alpamış”, “Bilqamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi qədim abidələrindən yaranan antroponimlər sonra yaranan folklor mətnlərinə də yansımışdır. Tədqiqata cəlb edilən adlardan Çingiz, Əmrah, Banuçiçək, Bəyim, Teymurləng və b. göstərmək mümkündür.

*Daqyanus, Hülaku, Çingiz, Teymurləng,
Onlardan bircəsi bu zaman hanı?*¹³

Bu nümunədə işlənən Çingiz adı türk mənşəli olub mənası “*dəniz, genişlik*”¹⁴ bildirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Çingiz adının müasir Türkiyə türkcəsində, eləcə də Türkiyə folklorunda işlənmə tezliyi yüksəkdir.

Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən ərəb kökənli antroponimlər, adətən, müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”dən, ərəb müsəlman xəlifələrinin, peyğəmbərlərinin, imamlarının adlarından (məsələn, Məhəmməd, Əli, Nuh, Yaqub, İsmayıl və b.) gəlir. Fars kökənli adlar isə dilimizə, əsasən, Firdovsinin məşhur “Şahnaməsindən” keçib.

*Ya Əli, sənsən Vəli,
Küllü aləmin rəhbəri
Bəşihdə böldün Əjdəri
Ya Əli, ya Məhəmməd, ya Əli.*¹⁵

¹² Yurdoğlu, E. Payızda gilənar dadı / E.Yurdoğlu. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2022, – 128 s., – s.20.

¹³ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, – 493 s., – s.454.

¹⁴ Paşayev, A. A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti / A.Paşayev, A. Bəşirova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 340 s., – s.117.

¹⁵ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.447.

Bu nümunədə Məhəmməd və Əli antroponimləri elə dini şəxslərin özünü, yəni peyğəmbər və imamı ifadə edir. Mətnə imam Əlinin gücü, qüdrəti xalq dili ilə ifadə edilmişdir. Sanki xalq düzgülər vasitəsi ilə öz dininə, onun müqəddəs şəxslərinə olan düşüncəsini ifadə etməyə çalışmışdır.

Bir qisim adlar var ki, onların vasitəsilə həmin şəxsin hansı millətə aid olmasını, eləcə də hansı dinə mənsub olduğunu bilmək olur. Nümunədə göstərdiyimiz Əli və Məhəmməd adı da bu qəbildən olan adlardandır. Yəni bu adları hansı ölkədə eşitməyimizdən asılı olmayaraq, həmin şəxsin müsəlman olması bilinir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, İslam dini ilə əlaqəsi olmayan şəxs adlarının da Naxçıvan folklor mətnlərində işlənmə tezliyi yüksəkdir. Məsələn, Valeh, Mahmud, Cahangir, Mehriban, Nizami, Füzuli, Nəvai, Sədi, Hafiz, Nazəni, Nazpəri, Əhməd, Gövhər, Mahir, Murad, Gül, Zibeydə, Hüsniyyə, Abdulla və b.

*“Məlik Əhməd bir elə pəhləvandı ki, Rüstəmə əvəz”*¹⁶.

*Hafizü, Nəvai, Füzuli, Cami,
Şeyx Sədi, Hilali, Ürfi, Nizami,
Dünya, səndə geşt eyeləyib tamami,
Firdovsi tək nəzmi dürr-əfşan hanı?*¹⁷

Dastanın ustadnaməsində işlənən bu antroponimlərin lüğəvi mənasına nəzər yetirmək yerinə düşər: Hafiz ərəb dilindən dilimizə keçmişdir. Bu adın mənası lüğətdə belə izah olunur. *“Qoruyan, hiş eləyən; Qurani əzbər bilən”*¹⁸.

Nəvai – ərəb mənşəli antroponim olub, mənası lüğətdə *“cənnət, behişt, behişt bağı, cənnətə aid”*¹⁹ kimi açıqlanmışdır.

¹⁶ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s.197.

¹⁷ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, – 493 s., – s.432.

¹⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [Dörd cilddə] / tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. – 712 s., – s.406.

¹⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [Dörd cilddə] / tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. – 712 s., – s.403.

Firdovsi adı isə fars mənşəlidir. Lüğətdə mənası “*cənnət, behişt; cənnətə, behiştə aid olan*”²⁰ kimi açıqlanır.

İbranicə olan antroponimlər də folklor mətnlərindən yan keçməmiş, bir sıra janrlarda işlənmişdir. Məsələn: İsmayıl, İbrahim, Mikayıl və b.

İsmayıl adı ibranicədən alınmadı. Lüğətdə mənası “*əslində “Yişmael”dir. Allah eşidər, tanrı dinləyər. Əfsanəyə görə, İbrahim peyğəmbərin Allah yolunda qurban verdiyi oğlunun adıdır*”²¹. Bu antroponimə “Bəşirin nağılı”nda rast gəlirik: “*Gördülər ki, atası qızı İsmayıla verməyəcək, cavanlar xəlvətə sözü bir yerə qoydular ki, hər ikisi şəhərdən çıxıb qaçsınlar*”²².

Naxçıvan folklor mətnlərində işlənmə tezliyi yüksək olan Mikayıl, İbrahim, İsmayıl adı günümüzdə də işləklik mövqeyini qoruyub saxlayır. Bütün bunlar xalqımızın müqəddəs insanlara olan sevgisindən irəli gəlir. Folklor mətnlərinin antroponim lüğətini zənginləşdirən dini adlar İslam dini var olduqca yaşayacaqdır.

Naxçıvan folklor materiallarında alınma şəxs adlarının çox hissəsi ərəb və fars dilindən keçmə olsa da, rus və Avropa mənşəli adlara da rast gəlmək mümkündür. Danılmaz faktdır ki, Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində rus və Avropa mənşəli şəxs adları digər alınmalara nisbətən çox az işlənmişdir. Fikrimizcə, bunun da səbəbi Naxçıvanın Rusiya ilə uzaq məsafədə olmasıdır.

Təhlillər göstərir ki, Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən rus və Avropa mənşəli antroponimlərin bir qismi fonetik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bunun başlıca səbəbi nənə-babalarımızın bu adları yerli danışığa uyğunlaşdırması, dillərinə yatımlı şəkildə ifadə etmələridir. Fonetik dəyişiklik folklor materiallarında tez-tez qarşımıza çıxır. Çünki hər bölgədən toplanan material, o bölgənin dialekt və şivəsinə uyğunlaşdırılaraq söylənilir. Burada Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən rus və Avropa mənşəli adların müəyyən

²⁰ Paşayev, A. A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti / A.Paşayev, A. Bəşirova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 340 s., – s.140.

²¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [Dörd cildə] / tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə – Bakı: Şərq-Qərb, – c.4. –712 s., – s.374.

²² Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.215.

bir qismi tədqiqat süzgəcindən keçirilir. Məsələn, Nərgiz – yunan mənşəli ad olub “*ağ rəngli, xoş iyli çiçək*”²³, Ərəstun antroponimi yunan mənşəlidir. “*Əla, yaxşı, lap yaxşı*”²⁴, Tamara – bəzi lüğətlərdə ibrancə olaraq göstərilmiş, mənası “*əncir ağacı*”²⁵, digər bir lüğətdə isə mənşəyi yəhudi dilinə məxsus göstərilərək mənası “*Finikiya palması; ucaboy gözəl qız*”²⁶ olaraq izah olunur.

*A Yel baba,
Yaranal atdı gəldi,
Atı qanatdı gəldi,
Suya gedən Nərgizim
Qanına batdı gəldi.*²⁷

Araşdırma materiallarından seçib təhlilini apardığımız rus və Avropa mənşəli bu adların, demək olar ki, hamısı bu gün də işləkdir.

Araşdırma zamanı ortaya maraqlı faktlar çıxır. Bunlardan biri də odur ki, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da oğlanların bir qismi rus xanımlarını özlərinə həyat yoldaşı seçmişlər. Ancaq onların adlarının (Svetlana, Olqa, Vera, Nataşa, Valya, Sveta, Nadya və b.) heç birinə folklor mətnlərində rast gəlinmir. Hətta onların övladlarında, nəvələrində, nəticələrində də rus adlarının verilməsi hallarına rast gəlinmir. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan ailəsi öz milli mentalitetini qorumuş, alınma adlardan, xüsusilə də rus və Avropa mənşəli adlardan övladlarını uzaq tutmuşlar. Bu da çox sevindirici bir haldır.

Fəslin üçüncü paragrafı “**Adların simvolikləşməsi**” adlanır ki, burada folklor mətnlərində işlənən bənzətmə adlar tədqiqata cəlb

²³ Paşayev, A. A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti / A.Paşayev, A. Bəşirova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 340 s., – s.303.

²⁴ Paşayev, A. A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti / A.Paşayev, A. Bəşirova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 340 s., – s.135.

²⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / tərt. ed. İ.O.Məmmədov, B.T.Abdullayev, N.R.Rəhimzadə [və b.] – Bakı: Çıraq, – c.3. – 2000. – 416 s., – s.399.

²⁶ Paşayev, A. A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti / A.Paşayev, A. Bəşirova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 340 s., – s.324.

²⁷ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərlı, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, – 493 s., – s.71.

edilir. Bəzi adlar var ki, illər, əsrlər keçsə də, öz əzəməti, gücü, qüdrəti və s. xüsusiyyətləri ilə dillərdə dastan olaraq qalır, qəlblərdə yaxşı və ya pis mənada yaşayır. Bizlər də müəyyən vaxtlarda bəzi insanları xarakterinə, əməlinə, işinə, fiziki görünüşünə görə elə güclü, qüdrətli şəxslərə bənzədirik. Belə bənzətmələrə xalq arasında da tez-tez rast gəlirik. Qeyd etməliyik ki, simvolik adlar əsasən güclü, qüdrətli, sərkərdə, mərd insanlara bənzədilərək yaranır. Məsələn, Rüstəm-Zal, Koroğlu, Məcnun, Xosrov, Leyli, Şirin, Fərhad, Firon və b. Bu adların hər biri bir funksiyasına görə məcazlaşır. Rüstəm-Zal əfsanələrə görə ən böyük və məşhur qəhrəmanlardandır. O, nəinki pəhləvan, cəngavər, hətta həkim, elmi bilən bir ustad sayılır. Həmçinin xalq arasında Rüstəm-Zal bütün müharibələrin qalib qəhrəmanı kimi də tanınır. Fərhad – fədakar aşiq, Şirin, Məcnun, Leyli – saf məhəbbət, sədaqət və s. kimi müəyyən simvolik mənə kəsb etmişdir. Məsələn, *“Biri var imiş, biri yox imiş, əyyamı qədimdə bir kişi varmış. Kişi boyda-buxunda elə bil Rüstəm-Zalmış. Hansı pəhlivanın boynu əlinə keçsəymiş, o saat qatlayıb qırmış”*²⁸.

Və yaxud:

*“Mən Zal oğlu Rüstəm kimi bir adamam, heyvan çatmır, cəhənnəmə çatmır, bu il olmaz, gələn il yerini doldurarıq”*²⁹.

Birinci nümunədə obraz fiziki quruluşuna görə Rüstəm-Zala başqası tərəfindən bənzədilirdisə, ikinci nümunədə şəxs özünü Rüstəm-Zala bənzədir. Birinci nümunədən fərqli olaraq, ikinci nümunə həmin şəxsin özündənrazi, yekəxana, lovğa olmasından xəbər verir.

Qeyd edək ki, simvolikləşmə hər qəhrəmanın adı ilə olmur. Əsasən rəmzləşmiş simaları özündə əks etdirir.

Birinci fəslin sonuncu paragrafında folklor mətnlərində işlənən **“Ləqəblər”** araşdırılmışdır. Araşdırma materiallarında çox rast gəlinən ləqəblər, adətən, bu və ya digər şəxsin sənəti, fiziki görünüşü, daxili və xarici əlamətləri, xasiyyəti və s. ilə bağlıdır. Və bu sadalananlar əsasında yaranan ləqəblər bəzən obrazlılığın təsiri ilə,

²⁸ Azərbaycan nağılları / tərt. ed. N.Seyidov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.5. – 2005. – 304 s., – s. 231.

²⁹ Rzayev M.Y. Toydan sonra nağara // “Şərq qapısı”. – 1973, 4 avqust, – s.3.

onun əsl adından əvvələ keçərək, ön planda yer alır. Folklorda obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edən adlar (məsələn: Sofu Zəhra, Sofu Əziz, Oğru Əhməd, Qaraçı Fatma, Ev yıxan Gülnisə və b.) bu gün də işləkliyi qoruyur.

“Gecə Sofu Əziz yuxudan ayılır. Gedib Həzrət Babanı ziyarət edib qayıdır”³⁰.

Bu adların ömrü uzunmüddətli olur. Yəni illər keçsə də, bu adlar yaşayır. Həmin şəxs dünyasını dəyişsə də, onun haqqında danışılarda yenə də həmin adla xatırlanır. Və yaxud onun övladlarından, nəvələrindən danışılarda deyirlər ki, bu rəhmətlik Sofu Fatmanın nəvəsidir, Usta Mehдинin oğludur və b.

Dissertasiyanın **“Folklor dilində etnoqrafizmlər”** adlı ikinci fəslə **“2.1. Geyim adları”, “2.2. Yemək adları”, “2.3. Adət və ənənələrimizin folklor mətnlərində leksik təcəssümü”, “2.4. Bayram və mərasim adlarının folklor mətnlərində təcəssümü”, “2.5. Təsərrüfat leksikası”** adlı paraqraflara bölünərək təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Hər bir xalq üçün onun maddi və mənəvi mədəniyyəti çox dəyərlidir. Etnoqrafiya elminin bu istiqamətdə böyük xidmətləri var. Çünki burada xalqın ictimai-mədəni tərəqqisinin göstəricisi olan adət-ənənələr, etik-estetik özünəməxsusluğun ən mühüm göstəricilərindən biri olan milli geyimlər, milli yeməklər, xalqın sənətkarlıq – yaradıcılıq imkanları və s. bu kimi dəyərlər cəmlənmişdir. Eyni zamanda etnoqrafik daşıyıcılar xalqın harada məskunlaşdığının, yaşadığının ilkin və ən mühüm göstəricilərindən biridir. Bu yöndə arxaik mifoloji-folklor materiallarının da böyük rolu vardır. Sevindirici haldır ki, bu dəyərləri özündə əks etdirən etnoqrafiya folklorşünaslıq elmi ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bunun nəticəsi olaraq xalqımızın maddi və mənəvi dəyərləri folklor janrlarında yaşadıılır. Çünki *“bu jarnlarda xalqın ruhu, tarixi, mentaliteti, eləcə də arzu və istəkləri, təsəvvür və təfəkkürü, mənəvi aləmi öz geniş əksini tapmışdır”³¹.* Xalqın qədim tarixini, məişətini, təsərrüfat sahələrini

³⁰ Azərbaycan folklor antologiyası, XI kitab (Şirvan folkloru) / tərt. ed. H.İsmayılov, S.Qəniyev – Bakı: Səda, – 2005. – 444 s., – s.121.

³¹ Azərbaycan folklor antologiyası, XIV kitab (Dərbənd folkloru) / tərt. ed. H.İsmayılov, T.Orucov – Bakı: Səda, – 2006. – 430 s., – s.15.

özündə yaşadan bu dəyərli xəzinə, daim dillər əzbəri olaraq əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçərək, uşaqların və böyüklerin həyatında mühüm rol oynamışdır.

Dissertasiyanın bu fəslinin “**Geyim adları**” adlanan birinci paraqrafında geyim adları mənşəyinə görə qruplaşdırılmışdır. Azərbaycan folklorunda xalqın etnoqrafik yaddaşının, vərdişlər sisteminin etik-estetik özünəməxsusluğunun ən vacib nüanslarından biri olan geyim adları zənginliyi ilə xüsusi seçilir. Qədim zamanlardan bu günümüzə qədər Azərbaycanın milli geyimləri onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Milli geyimlər xalqın milli xüsusiyyətini əks etdirir. Bunlar xalqımızın milli-mənəvi abidəsi olan folklorlarda geniş əksini tapmışdır. Özündə bir çox xüsusiyyətləri əks etdirən geyimlər folklor materiallarında işlənməklə, obrazların bəzəyinə çevrilmişdir. Folklor janrlarında təcəssüm edən geyimlərin bir qismi türk mənşəli, digər bir qismi isə ərəb və fars mənşəlidir.

Türk mənşəli geyim adlarından çuxa, köynək, qurşaq, örpək, börk, arxalıq, ətək, çarıq, çəkmə, ayaqqabı və s. tədqiqata daxil edilmişdir: “*Qızıldan tikilmiş ayaqqabı da olsan, hamı deyəcək: Səni ayağa geyillər*”³²; “*Sən də get həmin məclisə, de ki, balıqların nəyə güldüyünü mənim başmaq götürənim də bilir*”³³.

Bu geyimlərin bəziləri sadəcə geyim olaraq deyil, müəyyən funksiyaları da yerinə yetirir. Köynək sözünə diqqət etsək görürük ki, folklor mətnlərində bir neçə funksiyanı yerinə yetirir.

*Hakuşqada quş durmaz,
Kətan köynək yaş durmaz.
Qız oğlanın qoynunda
Səhərəcən dinc durmaz.*³⁴

Və ya:

*Mən aşiq, gül əndama,
Çıxıbdır gülən dama.*

³² Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.110.

³³ Yenə ordan s.232.

³⁴ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., - s.363.

*Olam bir atlas köynək,
Yaraşam gül əndama.*³⁵

“Kətan köynək”, “atlas köynək” deyə bayatıda yer alan bu birləşmələr bu gün də xalq dilində işlədilir. Bundan başqa “kətan köynək” sözü təkcə geyim adını deyil, həmçinin bəzi çərəzlərə – badam və cəvizə də aid edilərək işlədilir. Belə ki, qabığı nazik olan cəvizə, badama “kətanköynək” deyilir. Yəni qabığı nazikdir. Köynək həmçinin xalq arasında məsafə də bildirir. Məsələn, “bir köynək aralı”. Yəni birinci dərəcəli qohum deyil və s. Bundan başqa folklorlarda “köynək” şəfa verici missiyanı da yerinə yetirir.

Papaq – baş geyimidir. Əsasən kişilər istifadə edir və onlar üçün çox önəmlidir. Çünki papaq kişilərdə qeyrət rəmzi kimi xatırlanır. Qeyd edək ki, papaq təkcə geyim elementi, qeyrət rəmzi deyil, eyni zamanda türk xalqlarında sosial statusun müəyyənləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, papaqların formaları ilə insanların hansı peşə və sənət sahibi olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, “Xanbəzəmə” mərasimindən oxuyuruq: “...Başında uzun motal papaq, ayağında taxta başmaq var. Boynundan zınqırov sallanır”³⁶.

Papaqla bağlı deyimlərə də rast gəlinir: “Papağını qoy qabağına, fikirləş” buna misal ola bilər.

Dissertasiyada tədqiqata cəlb etdiyimiz geyim adlarının çox qismi bu gün nəinki Azərbaycanda, həmçinin digər türk xalqlarında da istifadə olunur. Türk mənşəli geyim adlarından söhbət getdiyi üçün, tədqiqat zamanı Türkiyə folklorundan da nümunələr göstərərək bir sıra müqayisəli təhlillər apardıq. Təhlilini apardığımız geyim adlarının bir qismi bu gün istifadə olunmadığı üçün arxaizm və tarixizm hesab olunur. Bu da tədqiqat zamanı hər bir geyim adının qarşısında göstərilmişdir.

Ərəb və fars mənşəli geyimlərdən, məsələn, xalat, kəmə, libas, əba, rübənd, araçqın və s. geyim elementlərinin Naxçıvan folklor

³⁵ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., - s.276.

³⁶ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s.99.

mətnlərində işlənmə yeri və səbəbi müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat mənbələrində işlənən ərəb və fars mənşəli geyim adları folklor yaddaşında elə möhkəmlənib ki, bəzən bu leksik vahidlərin alınma, ya milli söz olduğunu seçməkdə çətinliklər yaranır. Yəni sözlər o qədər mənimsənilir ki, özümüzünküləşdirilir. Çünki *“Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlərin əksəriyyəti şəkli xüsusiyyətini, bir qismi isə semantik funksiyasını dəyişib bir növ milliləşdiyindən, dilimizin tələffüz normalarına uyğunlaşdığından xalqın malı olmuşdur”*³⁷. Buna görə də istər başqa dillərdən lüğətimizə daxil olan geyim adları, istərsə də digər sahələrə aid olan leksik vahidlər dili ağırlaşdırmır. Hətta dildə olan bu dil vahidləri xalq arasında *“nəinki ziyalılar, hətta savadsızlar tərəfindən də anlaşılan, eyni forma və məzmununda işlədilən sözlərə çevrilmişdir”*³⁸.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz ərəb və fars mənşəli geyim adlarından bir neçəsinə nəzər salaq:

*At gətirin mindirəh,
Göy çəməndə endirəh.
Çəməndə bitib mərzi,
Xaladı biçsin dərzi*³⁹.

Və yaxud:

*“Çox yol gedəndən sonra gəlib bir meşəyə çıxdı, qaranlıq düşmüşdü, dırmaşdı bir ağaca ki, burda qurda-quşa tuş gəlməsin. Sonra da belində kəmərinə açıb, özünü ağaca bağladı ki, yuxlasa yıxılmasın”*⁴⁰.

Bəzi geyimlər bu gün artıq işləklidən qalmışdır. Qeyd edək ki, bu geyim adları Azərbaycan ədəbi dili miqyasında arxaik olsa da,

³⁷ Azərbaycan ədəbi dil tarixi. XIX əsr [4 cilddə] / S.H.Mehdiyeva [və b.]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. –2007. – 334 s., – s.32.

³⁸ Azərbaycan ədəbi dil tarixi. XIX əsr [4 cilddə] / S.H.Mehdiyeva [və b.]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. –2007. – 334 s., – s.32.

³⁹ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.443.

⁴⁰ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s.490.

Naxçıvan mühitində əksərən ümumişlək səciyyə daşıyır. Deməli, folklor arealı ilə dialekt arealının üst-üstə düşməsi qanunauyğunluğu burada da özünü göstərir.

İkinci fəslin **“Yemək adları”** adlı ikinci paraqrafında milli yeməklərimizin Naxçıvan folklor mətnlərində işlənmə yeri müəyyənləşdirilərək təhlil və tədqiq edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın dadlı və zəngin milli yeməklərinin adları folklor materiallarını öz gözəlliyi ilə bəzəmiş, zənginləşdirmişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, Azərbaycanın hər bölgəsinin özünəməxsus yeməkləri vardır ki, bu da hər bölgənin öz folklorunda əks olunur. Naxçıvan folklor mətnlərində həm Naxçıvanın özünəməxsus yeməkləri, həm də milli mətbəximizə aid yemək adları müşahidə olunur. Məsələn, plov, küftə, dolma və s. Milli mətbəximizin şah yeməyi olan plov folklor mətnlərində tez-tez rastımıza çıxır:

Plovu dadlı edən yağdı,
Gəlinin üzü ağdı.

*“Molla Allahqulu qışqırdı ki, mən plov istəyirəm. Arvad dedi, bu da sənə plov”*⁴¹; *“Allahqulu gəlirmiş ki, arvad acmışam, gətir görək ətdən nə bişirmisən? Arvad gətirir ki, kişi, küftə bişirmişəm, gəl otur yiyəh”*⁴².

Qədim mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən folklor mətnlərində milli mətbəximizi görmək, müşahidə etmək təqdirəlayiq haldır. Görünür ki, gündəlik mətbəximizə təsir edən digər ölkələrə aid yeməklər folklorumuza təsir edə bilməmişdir. Çünki xalqımız maddi mədəniyyətinin qorunmasında nə qədər mühafizəkardısa, mənəvi mədəniyyətimizin də qorunma və gələcəyə ötürülmə missiyasını bir o qədər mühafizəkarlıqla həyata keçirir.

İkinci fəslinin üçüncü paraqrafı **“Adət və ənənələrimizin folklor mətnlərində leksik təcəssümü”** adlanır. Xalqımıza məxsus adət-ənənələrin yaşadılıb nəsillərə ötürülməsi çox mühüm

⁴¹ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.159.

⁴² Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.158.

məsələlərdəndir. Bu da əsasən folklorşünasların və etnoqrafların əməyi sayəsində itib batmır, əksinə nəsilbənəsil ötürülərək gəlib günümüzə çatır. Vaxtı ilə xalqımızın qeyd edə bilmədiyi adət və ənənələr folklor mətnlərində öz ifadəsini tapmışdır. Bu da folklor mətnlərinin əhəmiyyətli olmasını deməyə əsas verən amillərdəndir. Xalq arasında əməl olunan adət-ənənələrin müəyyən bir qismi toy mərasimi ilə, müəyyən bir qismi bayramlarla və s. bağlıdır. Toy zamanı yerinə yetirilən adətlərdən üzərlik salma, gəlinin boşqab qırması, gəlinə dizdayağı verilməsi, gəlinin başına alma dilimləri və şirniyyat atılması və s. adətlər vardır ki, onlar bu gün də toylarımızda sevilərək həyata keçirilir. Qədim tarixi olan adət ənənələrlə yanaşı, yeni yaranan adət ənənələrə də folklor mətnlərində rast gəlirik. Toy mərasimində yerinə yetirilən bir neçə adət və ənənələrimizə nəzər yetirək. Məsələn, bəzi bölgələrimizdə qız evi toy eləmir. Oğlan evi toy edib gəlinini aparır. Buna folklor mətnlərində rast gəlmək olur. Məsələn: “*Oğlum, bizdə qız evi toy eləmir. Get, Allah xeyir versin*”⁴³.

Gəlinin başına pul, qızıl tökmə adətləri də folklor mətnlərində yer alıb. “*Qərib padişah öz adətlərinə görə qızın başına çoxlu qızıl tökdü. Hamının başı qızıl yığmağa qarışdı*”⁴⁴.

Nənələrimizdən, babalarımızdan eşitdiyimizə görə, o zamanlar toylar qırx gün, qırx gecə, sonralar yeddi gün, yeddi gecə oldu. Bu deyilən fikirlərə Naxçıvan bölgəsindən toplanan dastanlarda və nağıllarda da rast gəlirik. “*Qırx qönçə xanım*” nağılından oxuyuruq: “*Qırx gün, qırx gecə toy eləyib, naxırçı qızını da baş hərəm yerinə qoyub keyf elədilər*”⁴⁵. “*Yeddi gün, yeddi gecə ona toy çaldırır*”⁴⁶

Birinci nümunədə qırx gün, qırx gecə, ikinci nümunədə yeddi gün, yeddi gecə, toy edilməsi toy adəti ilə bağlı deyilən fikirləri

⁴³ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s. 256.

⁴⁴ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s. 420.

⁴⁵ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s. 146.

⁴⁶ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s. 91.

təsdiqləyir. Zaman keçdikcə həyatda bir çox dəyişiklər baş verir. Bu dəyişiklik toy adətlərində də özünü göstərir. Belə ki, əvvəllər qırx gün çalınan toylar yeddi günə əvəz edilir. Bir zamandan sonra isə toylar üç gün keçirilərək yekunlaşdırılır. Toylarımızın üç gün keçirilməsi adəti də folklor janrlarında rastımıza çıxır. Məsələn: *“Gəlib toy evinə çatdılar... Toy üç gün, üç gecə çəkərdi, toy qurtarandan sonra qonax aşığı yenə obaya qaytarıb gətirdi”*⁴⁷.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, üç gün keçirilən toylarımız yerini bir günə verir. Bu gün toy mərasimləri bir gün, bir gecə olaraq keçirilir. Xına gecəsini də nəzərə alanda, iki gecə toy çalınır. Bütün bu sadaladıqlarımız onu deməyə əsas verir ki, xına və toy adətləri çox zəngindir. Elçiliklə başlayan bu mərasim ələpmə ilə bitir. Xatırladaq ki, “ələpmə” toydan üç gün sonra olur, gəlin həyat yoldaşı ilə birgə gedib öz ata-anasının əlini öpür və hədiyyə alır.

Qədim tarixi olan adət və ənənələrimiz təkcə toy mərasimlərində deyil, digər bayram və mərasimlərdə də yerinə yetirilir. Bayramlarla bağlı adət-ənənələri əsasən Novruz bayramında müşahidə etdik. Axır çərşənbənin səhəri axar suya gedib su gətirmək, qızların qulaq falına çıxması və s. bu adətlər bu gün də qorunaraq yaşadılır.

Tədqiqatlar göstərir ki, günümüzdə gəlib çatan adət və ənənələrlə yanaşı, itib-batmaqda olan adət-ənənələrimiz də var. Günümüzdə xalq tərəfindən ya tamamilə istifadə edilməyən, ya da bəzi bölgələrdə çox az yerinə yetirilən bu adət-ənənələrin müəyyən bir qismini Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində müşahidə etmək mümkündür. Folklor yaddaşında belə dəyərli xəzinələrin olması onu deməyə əsas verir ki, folklorun toplanıb qorunması çox mühüm amillərdəndir. Çünki bu gün bunlar mətnlərdə özünü göstərməsə, biz keçmişdə olan adət-ənənələrdən bu qədər geniş məlumatlı ola bilməzdik. “Alaqağı bəzəmə” adəti bunlardan biridir:

“Alaqağı bəzəmə” deyilən bir adət olub. Bayramda kəndin mərkəzində yer ayrılır, bayramda hər kəs gücünə görə oraya bir şey

⁴⁷ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s. 468.

qoyarmış və bu yığılan pul da kəndin kasıblarına paylanarmış”⁴⁸.

Təəssüf hissi ilə bildirək ki, günümüzdə bu adət yerinə yetirilmir. Ehtiyacı olan hər kəs üçün çox faydalı və yararlı olan bu adətin bərpa olunması çox arzuolunandır. Çünki belə adət və ənənələrimiz cəmiyyətin, xalqın tarixini, keçmişini, milli-mənəvi dəyərlərini, sevgisini, birliyini özündə ifadə edir.

Qeyd edək ki, bu gün, bu adətə bənzər rəsmi olaraq “Xeyriyyə fondu”, “Xeyriyyə cəmiyyəti”, vardır ki, o qurumlar imkansız, maddi durumu aşağı olan ailələrə yardım göstərir. Nə qədər belə qurumlar olsa da, fikrimizcə, bu, xalqın məhsulu olan “Alaqaçı bəzəmə” adətini əvəz etməz. *“Çünki xalq adətlərinin, ənənələrinin bir başqa mahiyyəti, əhəmiyyəti, xalq dili ilə desək, öz dadı, öz duzu, öz şirinliyi vardır”*⁴⁹.

Bu fəslin **“Bayram və mərasim adlarının folklor mətnlərində təəssümü”** adlı paragrafında bayram və mərasim adlarının bir qisminin folklor mətnlərində işlənmə mövqeyi araşdırılır. Məsələn, “Novruz”, “Kiçik çillə”, “Böyük çillə”, “Susəpən” və s.

Bayramların insan həyatında rolu və təsiri çox böyükdür. Hətta bayram edən xalq, millət daha əməksevər olur. Bununla bağlı J.J.Russo yazır: *“Əgər xalqı zəhmətkeş və yaradıcı etmək istəyirsinizsə, ona bayram etmək imkanı verin”*⁵⁰. Bayramlar insanlarda gözəl əhval-ruhiyyə yaratdığından ortaya bir çox xalq deyimləri çıxıb. Məsələn, “Bayram əhval-ruhiyyəsi arzulayıram”, “Bayram ətirli olasan” və s.

Xalqımızın ən sevimli bayramlarından biri olan Novruz bayramının adına həm Naxçıvan bölgəsindən toplanan materiallarda, həm də Azərbaycanın digər bölgələrindən toplanan folklor mətnlərində rast gəlirik:

⁴⁸ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., – s. 73.

⁴⁹ Rzayeva, Ç.V. Folklor mətnlərində adət-ənənələr: dünən və bu gün // – Bakı: “Elm və İnnovativ texnologiyalar” Beynəlxalq elmi araşdırmalar jurnalı, –2022. № 20, – s. 28.

⁵⁰ “Koroğlu” / tərt. ed. İ.Abbaslı, B.Abdulla. – Bakı: Lider, – 2005. – 552 s., – s.213.

*Aşiqəm, tərsə məni,
Novruzda tər səməni.
Kərəməm, of demərəm,
Öldürsə tərsa məni .⁵¹*

Hər bir bayram və mərasimin insan həyatında rolu çox böyükdür. Bunlardan biri də “Susəpən” mərasimidir. Bu mərasim bu gün Novruz bayramı kimi bütün bölgələrimizdə qeyd edilməsə də, Naxçıvanın Ordubad regionunda qeyd edilir. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə *“iyun ayının 21-də yazın bitib, yayın girdiyi gün Ordubad bölgəsində Gilənçay vadisinin yuxarı hissəsində “Susəpən” adlı mərasim keçirdirlər”⁵²*. Bu bayram adına “Biqətəl piri” adlı əfsanədə də rast gəlirik: *“Biqətəl piri Gəmiqayadadı. Buraya yayda gələr, gecəni orada qalallar. Sübh çağı otların üzərinə düşən səhər şəhindən üzlərinə sürtər, ətrafa su səpərlər. Burada susəpən mərasimi də keçirilir. Deyilənə görə “susəpən” Biqətəlin ziyarət edilməsi Nuh peyğəmbərin quruya çıxarkən burada qurban kəsməsindən qalıb”⁵³*.

Bu bayramda adından görüldüyü kimi, yayın girməsini su səpməklə qeyd edirmişlər. Təbii ki, təkəcə su səpmirlər, həmçinin çalib oynayırmışlar, bir sözlə, xalq əsl mənada yayın girməsini xoş əhvalruhiyyə ilə bayram edirmiş. İki gün davam edən bu bayramda eyni zamanda küsülülər də barışmış.

Xalq tərəfindən qeyd edilən mərasimlərdən “Böyük çillə” və “Kiçik çillə”nin də adı Naxçıvan folklor mətnlərində müşahidə olunur. Hər iki mərasimlə bağlı bir çox deyimlər, bayatılar və əfsanələr vardır. Məsələn:

*Kiçik çillə, vay çillə,
Qarlı, dumanlı çillə.*

⁵¹ Pirsultan, S. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar / S.Pirsultanlı. – Gəncə: [n. y.]. – 2012. – 377 s., – s.58.

⁵² Orucov, A. Naxçıvanda bayram və mərasimlər (ənənə və müasirlik) / A.Orucov, E.Yurdoğlu – Naxçıvan: Əcəmi NPB, – 2018. – 144 s., – s. 32.

⁵³ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərlı, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., – s. 83.

*Gəbə, kilim toxuduq,
Cəhrəmizdə var çillə.*⁵⁴

Və ya: “...Oğuz oğlunun azuqəsi qutardı. Çarəsiz qalan Oğuz böyüh çillənin otuzuncu günü zağadan bayıra çıxdı ki, yeməyə bir şey tapıb gətirsin”⁵⁵.

Bayram və mərasim adlarının təsviri folklor mətnlərində xeyli sayda verilir. Bu materiallar etnosun dünya haqqında qədim təsəvvürlərinin ən antik ifadəçilərindən olaraq böyük əhəmiyyət daşıyır. Folklor mətnlərində bayram və mərasimlərin yer alması gələcək nəsillər üçün də çox faydalıdır. Hər bir bayram qədim düşüncələrdəki izləri özündə qoruyur. Onları icra etməklə qorumaq ən vacib missiyalardandır. Hər bir xalqın milli-mənəvi mədəniyyət faktoru kimi bayramlar xüsusi mövqedədir. Hətta zaman-zaman icra olunan, öz icrasında tarix qədər əhəmiyyətli faktları mühafizə etmiş bayram və mərasimlər, təəssüflər olsun ki, günümüzdə öz aktuallığını itirmişdir. Ancaq onların bəziləri haqda folklor materialları – örnəkləri məlumat verir. Heç olmazsa, həmin folklor örnəklərini toplayıb yazıya almaq sözügedən məqamla bağlı nigaranlığımızın, az da olsa, qarşısını almış olar. Biz bu araşdırmada günümüzdə qeyd edilməyən bayram və mərasimlərin izlərini folklor materiallarında müşahidə etdik. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, folklor xalqın yaddaşındır, tarixidir.

İkinci fəslin “**Təsərrüfat leksikası**” adlı beşinci paragrafında folklor mətnlərində işlənən təsərrüfat leksikası araşdırılır. Məlumdur ki, qədim zamanda xalqımız daha çox təsərrüfatla məşğul olub. Ona görə də folklor mətnlərində təsərrüfat leksikasını araşdırmağa, onun təhlilini aparmağa ehtiyac duyulur. Təsərrüfat leksikası şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında qarşımıza çıxır. Bu da xalqımızın qədim zamanlardan bu günə kimi əsas məşğuliyyət sahələrini aydın şəkildə göstərir. Məsələn, çəkie, cüt, külüng, təkmə, çuval, mərəndi, kotan, heybə, yaba və s.

⁵⁴ Orucov, A. Naxçıvanda bayram və mərasimlər (ənənə və müasirlik) / A.Orucov, E.Yurdoğlu – Naxçıvan: Əcəmi NPB, – 2018. – 144 s., – s. 41.

⁵⁵ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s. 56.

Çəkic – əsasən mıx vurmaq, metal döymək kimi istifadə olunan bu əşyaya “Küzəçioğlunun nağılı”nda rast gəlirik:

*“Ordan – quyudan qışqırır ki, ey bəniadəm, hər kimsənsə quyunun qırağında bir kəküş var. O kəküşü götür, quyunun qırağındakı hər bir mıxın birinə kəküş vır”*⁵⁶.

Cüt – qədimdə yer şumlamaq üçün əkin sahələrində istifadə olunurdu. Bu gün isə bu alət arxaik hesab olunur. Çünki bu əşyanı yeni texnoloji avadanlıqlar əvəz edir. Qədim zamanlarda təsərrüfatda geniş istifadə olunduğuna görə folklor mətnlərində bu alətin adı keçir. “Ögey ana” nağılından oxuyuruq: *“Oğlana bir ağaş vırır. Oğlan ağlıya-ağlıya çıxır, didərgin, əvinnən qaçır, düz atasının yanına. Atası da cüt sürürdü”*⁵⁷.

Araşdırmalar göstərir ki, təsərrüfatın müxtəlif sahələrini əhatə edən əşya və alətlərin çoxu bu gün də öz işləkliyini qoruyur. Bir qisimi isə arxaikləşib. Həmin əşyalar ya öz işləkliyini itirmiş, ya da yeni texnologiya ilə əvəz olunmuş, ona görə də onun adı dilimizin aktiv fondundan çıxıb, passiv fonduna keçib.

Özünün məxsusi ornamentləri ilə dünya mədəniyyəti içərisində xüsusi yeri və dəyəri olan Azərbaycan xalçalarının yerinə yetirdiyi funksiyaları və onunla bağlı terminlər bu paragrafda araşdırılır. Keçmişimizlə bu günümüzü, bu günümüzlə gələcəyimizi birləşdirən, sənət əsəri olan xalçaçılıq bir çox funksiyaları özündə birləşdirir. Belə ki, həm dəyərli hədiyyə, həm müalicə vasitəsi kimi, həm evimizi bəzəyən qiymətli əşya olmaqla yanaşı, hər hansı bir məlumatın ötürülməsində də mühüm rol oynayır. Naxçıvan folklor mətnlərində həm xalçaçılıqla bağlı məqamlar, həm də xalçaçılıqla bağlı terminlər xeyli sayda işlənmişdir. Məsələn, palaz, gəbə, xalça, xalı, hana, cəhrə, ilmə və s. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq. Atalar sözlərində: *“Xalına bax, xalı toxu”*; *“Xalça salan özü oturur”*; *“Xalçalı gəl, xalçalı get”*; *“Xalını xovuna sığallarlar”*⁵⁸.

Bayatılarda:

⁵⁶ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.176.

⁵⁷ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., – s.143.

⁵⁸ Atalar sözü / tərt. ed. C.Məmmədov. – Bakı: Öndər, – 2004. – 264 s., – s. 130.

*A həndi-həndi, cəhrə,
Ayağın ləndi cəhrə.
Vuraydım sındıraydım
Gəzəydim kəndi, cəhrə*⁵⁹.

Azərbaycan folklorunun qədim və maraqlı janrı olan nağıllar bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ta qədim zamanlardan bu günə kimi nağıllarda xeyirlə şəər, işıqla qaranlıq, həyatla ölüm, haqla nahaq, doğru ilə yalan mübarizə aparmışdır. Sonunda isə həmişə xeyir şəərə, haqq nahaqqa, işıq qaranlığa, doğru yalana qalib gəlmişdir. Və bu deyilənlər sehrlı nağıllarda da özünü göstərir. Belə ki, nağıllarda sehrlı qüvvə rolunda qarşımıza çıxan uçan xalçalar nağıl qəhrəmanlarını rastlaşdığı pisliklərdən xilas edir, onları işıqlı dünyaya aparır. Uçan xalça hamımızın uşaqlıq illərindən yaddaşlarımıza həkk olunmuşdur. Uçan xalçanın yer aldığı bir neçə nağıla nəzər yetirək. “Şahzadə Bəndalı” nağılında darda qalan Bəndalının da uçan xalça ilə xilas olmasını görürük:

*“Bax, ey bəni-adəm, sən bizim şərtimizi kəsməlisən. Əgər düz kəssən heç, düz kəsməsən, səni öldürəcəyik. Sonra divlər Bəndaliya bir uçan xalça, bir sirli süfrə, bir də bir sirli açar verib dedilər... Bəndalı divləri aldadıb uzağa göndərir və özü: Xalça, məni Gülgəz xanımın məmləkətinə apar. Xalça uçub uzaqlaşdı”*⁶⁰.

Burada sehrlı xalça Bəndalını divlərin əlindən xilas edir və onu öz istədiyi yerə aparır. Uçan xalçaya “Məlik Məmməd”, “Sehrlı üzük”, “Şah İsmayıl və qızıl balıq” və bu kimi başqa nağıllarda da rast gəlirik.

Azərbaycan nağıllarında qədim sənət növü olan xalçaçılığın gəlir mənbəyi olması məsələsinə, eyni zamanda, xalçalar vasitəsilə üzərində kiməsə hər hansı bir xəbərin yazılması ilə məlumat çatdırılmasına da rast gəlirik. Belə ki, “Naxırçı qızı Gülmahın nağılı”nda ölümlə üz-üzə qalan padşah deyir: *“Mənim elə sənətim var ki, sən ondan ayda min tümən qazana bilərsən. Meyxana sahibi*

⁵⁹ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., – s. 273.

⁶⁰ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s.252.

biləndə ki, onlar gözəl xalça toxumağı bacarırlar, razı olur. Zirzəminin bir küncündə padşahla vəzir bir aya elə xalça toxuyur ki, meyxana sahibi xalçaya baxıb deyir ki, bunu heç üç min tündəndən aşağı vermərəm”⁶¹.

Beləliklə, bu nağılda xalçaçılığın gəlirli sənət olmasını görürük. Bundan başqa, padşah toxuduğu xalçanın üzərində özlərinin əsir saxlanıldığı yeri yazır. Meyxana sahibi padşahın verdiyi məsləhət ilə onu gətirib sarayın qarşısında satır. Bunu görəndə padşahın həyat yoldaşı Gülmah xalçanı tanıyır və alır. Üzərində padşahın dustaq saxlanıldığı yeri oxuyub, onu xilas etməyə bir dəstə göndərir. Xilas olunan padşah öyrəndiyi sənətin onun həyatını qurtardığını görür və ölkədə sənət öyrənməyin vacibliyi barədə fərman verir.

Dissertasiyanın **“Folklor dilində dini-mifoloji leksika”** adlı üçüncü fəslə 6 paragrafa bölünərək tədqiqat aparılıb. Bu paragraflarda Allah, peyğəmbər, mələk, şeytan anlayışlarının folklor mətnlərində işlənmə yeri və mövqeyi araşdırılır. Xalqın onlara yanaşma tərzi və bu dini anlayışlara olan baxışı müəyyənləşdirilir. Müxtəlif mətnlərdə İslam dininin mahiyyəti fərqli formalarda izah edilir. Bu yöndə Füzuli Bayatın yanaşması diqqət çəkir. O yazır: *“Din cəmiyyətin strukturuna, maddi və mənəvi yaşam sahələrinə hüquqi dəyər verən və onları şəriət hökmləri ilə qaydaya salan bir düşüncə sistemidir”⁶².* Alimin bu fikiri ilə razılaşaraq qeyd etmək istəyirik ki, İslam dini insan həyatına düzgün, doğru yolda getməyə istiqamət verən önəmli bir sistemdir.

Üçüncü fəslin birinci paragrafı **“Tanrı//Allah anlayışı”** adlanır. Ali müqəddəs varlığın adını bildiren Tanrı, Allah adları müsəlmanlar üçün çox müqəddəs və dəyərlidir. Bu paragrafda Allah və onun bir çox isimləri – Tanrı, Rəbb, Xuda və digər ali müqəddəs adlarının Naxçıvan folklor mətnlərində işlənmə yeri müəyyənləşdirilir. Tanrı adı həm Naxçıvan, həm də Azərbaycanın digər bölgələrinə aid folklor nümunələrində xüsusi çəkiyə sahibdir. İşlənmə tezliyi yüksək olan bu müqəddəs ada folklorun həm nəzm, həm də nəsr nümunələrində rast gəlirik. Məsələn, *“Qızlarla düşmən arasında bircə addım qalmışdı.*

⁶¹ Nəbiyev, A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: [2 cildə] / A.Nəbiyev. – Bakı: Elm, – c.2. – 2006. – 685 s., – s. 343.

⁶² Bayat, F. Mitolojiyə giriş / F.Bayat. – İstanbul: Ötüken, – 2016. – 144 s., – s. 86.

Qırx qız əlini göyə qaldırıb Tanrıdan mərhəmət diləyərək dedi:

– Ey ulu tanrı, bizi düşməyə qismət edincə ya daşa, ya da quşa döndər”⁶³.

Allah dil vahidi də folklorda işlənmə tezliyi yüksək olan adlardandır. Folklorda daha çox atalar sözlərində, nağıllarda, dastanlarda, laylalarda qarşımıza çıxır. Məsələn, *“Allah ruzunu başınnan töhsün”*; *“Allah səni yerin xatasınnan, göyün bəlasınnan saxlasın”⁶⁴.*

Naxçıvan folklor mətnlərində İlahi adının keçdiyi nümunələr də az deyil: *“İlahi, Ya Rəbbi. Bari bı gəmi mənə tərəf gələydi. Mənə bir qurtuluş nicat olaydı”⁶⁵.*

Aparılan tədqiqatlar, verilən nümunələr göstərir ki, Naxçıvan əhalisi bu adların hamısına çox həssas yanaşmışdır.

Bu fəslin ikinci paragrafı **“Peyğəmbər anlayışı”** adlanır. Peyğəmbər leksik vahidi “Qurani-Kərim”də, hədislərdə geniş əks olunduğu kimi, Naxçıvan bölgəsinə aid folklor materiallarında da əks olunmuşdur. Folklor mətnlərində müqəddəs insanların bacarıqları, xidmətləri, onlara xas olan əlamətlər çox həssas şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, Xızır peyğəmbər darda olana kömək etməyi ilə folklorda xüsusi yerə malikdir. Süleyman peyğəmbər də heyvanların dilini bilməsi ilə, Musa peyğəmbər əsası ilə, digər peyğəmbərlər də öz fərqli cəhətləri ilə folklor mətnlərində yer alır.

Qeyd edək ki, peyğəmbərlərlə bağlı məlumatların böyük bir qismi bizə müqəddəs kitabımız olan “Qurani Kərim”dən məlumdur. Bu məlumatların bir qismi olduğu kimi, bir qismi müəyyən dəyişikliklərlə folklor mətnlərində əks olunmuşdur. Məsələn, Musa peyğəmbərin əsa ilə bağlı sirri müqəddəs kitabın “Bəqərə” surəsinin 60-cı ayəsindən oxuyuruq: *“Və Musa öz qövmü üçün su istədiyi zaman ona dedik: “Çəliyinlə daşa vur!” (Çəliyi daşa vuran kimi) on*

⁶³ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1. – 2010. – 512 s., – s.83.

⁶⁴ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s.139.

⁶⁵ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., – s.195.

*iki bulaq fışqırmağa başladı*⁶⁶. Ayələrimizdə ifadə edilən peyğəmbərin çəliyi Naxçıvan folklor mətnlərində bu və ya başqa formada təcəssüm edir. Bu da Naxçıvan mühitinin müqəddəs şəxslərə həssas yanaşmasını göstərir:

*Peyğəmbərimiz Musadı,
Əlinə alan əsadı.*⁶⁷

Nümunələr göstərir ki, “Qurani Kərim”in folklor mətnlərinə təsiri böyük olmuşdur. Bu fəsildə, demək olar ki, bütün paraqraflarda müqəddəs kitabımızla müqayisəli təhlillər aparılmışdır.

“Mələk və şeytan anlayışı” adlanan üçüncü paraqrafda göstərilir ki, İslam dinində mələklər və şeytanlar da xüsusi çəkiyə malikdir. İnsanların həyatında mühüm rol oynayan mələklərin sadəcə islam dininə aid olduğunu deməklə yanılmış olarıq. Çünki digər dinlərdə də mələk anlayışı vardır. Və bu dinlər hər biri mələyi başqa formada ifadə edir. İslamda isə mələklər Allahın əmrlərini yerinə yetirməklə vəzifələndirilmiş, nurdan yaradılmış varlıqlar kimi qəbul edilir. Naxçıvan folklor mətnlərində mələklər gözəlliyi, yaxşılığı, şeytan isə pisliliyi, şər-böhtanı təcəssüm edir. Xalq ədəbiyyatını araşdırdığımızda mələyə xas olan bir çox xüsusiyyətlərə rast gəldik. Məsələn, mələklərin göydə olması:

*Göydən bir mələk endi,
Nə danışdı, nə dindi,
Camalını açmadı,
Dedi: “Gözüm bəsindi”.*⁶⁸

Dini görüşlərə görə, mələklər insanın sağ və sol çiyində olur. Sağ çiyində olan mələk yaxşı əməlləri, sol çiyində olan mələk pis

⁶⁶ “Qurani-Kərim” (Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası) / tərcüməçi M.R. İsmayilzadə Duzal. – Bakı: Əl-Huda, – 2005. – 617 s., – s.9.

⁶⁷ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., - s.442.

⁶⁸ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s. 420.

əməlləri yazır. Bu fikir folklor örnəklərində də əks olunub:

*İki mələkdir gözə görünməz,
Ağızdan çıxanı yazarlar bir-bir.
Biri sağda, biri solda dayanıb,
Günahı, savabı düzərlər bir-bir.*⁶⁹

Deyilən bu fikri bayatlarda da müşahidə edirik:

*Çiyindəki mələkdi,
Üstü bənək-bənəkdi.
Səndən xəbər alıram
Arazın suyu neçə sənəkdi?*⁷⁰

İlk olaraq qeyd edək ki, bu nümunə bayatı olsa da, həm aşırı yaradıcılığında bağlamaları, həm də tapmacaları xatırladır. Bu nümunənin birinci misrasında mələyin insan çiyində olması fikrinin kökü dini hədislərə, müqəddəs kitablara gedib çıxır. Çünki dini hədislərdən, müqəddəs kitabdən bizə məlumdur ki, insan anadan olandan dünyasını dəyişənə kimi onun sağ və sol çiyinlərində mələklər olur, vəzifələri isə insanların yaxşı və pis əməllərini yazmaqdır. Təhlillərdən belə nəticəyə gəldi ki, müqəddəs kitabımız “Quranı-Kərim”də və hədislərdə mələyə aid olan keyfiyyətlər xalqın məhsulu olan folklor mətnlərində ya birbaşa, ya da dolayı yolla ifadə edilmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu paraqrafda Mələk dil vahidi ilə yanaşı Pəri və Huri leksik vahidləri də tədqiqatə cəlb edilmişdir. Bu dil vahidlərinin folklor mətnlərində qız adı kimi işlənməsini araşdırarkən məlum olur ki, bu, onların müsbət xarakterli olmasından irəli gəlir.

Folklor mətnlərində mələyin əksi olan şeytan anlayışının da işlənmə tezliyi yüksəkdir. Mələk insanların təsəvvüründə nə qədər gözəl, mükəmməl canlanırsa, onun əksi olan şeytan yamanlıq, şər-

⁶⁹ Azərbaycan nağılları / tərt. ed. Ə.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2005. – 304 s., –s. 162.

⁷⁰ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s. 464.

böhtan, çox qorxunc üzlü, təhlükəli xarakter olaraq tanınır. Buna görə də uşaqlar dəcəllik etdikləri zaman şeytanla qorxudulur. Həmin örnək: “*Şeytan gəldi, dəvə gəldi, səni yedi, yedi, yedi*”⁷¹.

Nağıllarda şeytana müraciətin maraqlı formasına rast gəlirik. “*Daşbəyi*” nağılından aldığımız həmin örnək: “*Biri varıdı, biri yoxudu, şeytannar, yerdə çoxudu. Elə bina görə də zalımlıqlar, qorxaxlıqlar varıdı. Onda nə hax varıdı, nə də xeyir, bərəkət varıdı*”⁷².

Bu nümunədə şeytanın çox olduğu yerdə xeyir bərəkətin olmadığı ifadə olunmuşdur. Bu da xalq arasında şeytanın mənfi xarakterdə qəbul olunmasını bir daha göstərir.

Dissertasiyanın bu bölməsində şeytani ifadə edən – fitnə, küpəgirən qarı, şeytan qarısı, cadugər və s. sözlər də tədqiqata cəlb edilərək məlum oldu ki, şeytani ifadə edən bütün bu adlar janrlarda mənfi obrazları ifadə edir. Şeytan xarakterli bu adlar folklor janrlarının bir çoxunda, əsasən dastan və nağıllarda rast gəlinir. Çünki dastan və nağıllarda iki aşıqi bir-birindən ayırmaq üçün, şeytan xarakterli qadınlar iş başına keçir. Hər bir insan belə adları öz əməli ilə qazanır. Bu obrazlar da mənfi xarakterli olduqlarına görə, ara vurub ev yıxdıqlarına görə xalq tərəfindən belə adlarla adlandırılmış. Şeytan xislətli belə adların işləndiyi bir neçə nümunəyə nəzər salaq: “*Baş hərəm bir küpəgirən qarı çağırıb, əhvalatı ona söylədi. Qarı bunu əvvəl boynuna götürmədi. Bir qədər qızıldan-zaddan boyun olandan sonra öz üstünə götürdü ki, mən mamaynan işi düzəldərəm*”⁷³.

Bu fəsildə səma cismləri “**3.4. Kosmonimlər**” adlı paraqrafda tədqiqat süzgülündən keçirilir. Məlumdur ki, göy üzünü gündüzləri Günəş, gecələri isə Ay və ulduzlar diqqətçəkən etmişdir. Folklor mətnlərində kosmonimlərin, əsasən də Günəş və Ayın obrazları həm birlikdə, həm ayrı-ayrılıqda kifayət qədər estetikdir ki, bunu Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində də görmək mümkündür. Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində kosmonimlərin işləndiyi xeyli

⁷¹ Naxçıvan uşaq folklorundan örnəklər / tərt. ed. R.Babayev, Ə.Hüseynzadə, Ş. Əliyeva – Bakı: AR Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu, –2017. – 368 s., – s.147.

⁷² Yenə ordan. s. 202

⁷³ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s.132.

sayda inam və inanclara rast gəlinir ki, bu inancların da bir qisminin elmi əsası var, bir qismi də sınınlaraq yaranmışdır. Fikrimizcə, Günəşin və Ayın xalq arasında müqəddəs olmasının əsas səbəblərindən biri müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də Günəş və Ayla bağlı ayələrin olmasıdır. Bu ayələrin məzmunu zaman-zaman folklorə yansımışdır. Məsələn, Günəş batmadan Ayın çıxması ilə bağlı məqamı “Qurani-Kərim”in “Yasin” surəsinin 40-cı ayəsindən oxuyuruq: “*Nə günəşin aya yetişməsi mümkündür, nə də gecənin gündüzü keçməsi. Onların hərəsi bir fəlakət üzürdür*”⁷⁴. Müqəddəs kitabımızda yer alan bu fikirlər (Günəşin batması, sonra Ayın çıxması, onların bir-birinin izləməsi) Naxçıvan folklor materiallarında belə ifadə olunur:

*Günəş gedir batmağa, haxışta.
Ay tələsir çıxmağa, haxışta.
Bəxtivi yazan yazıb, haxışta.
Qədirbilməz axmağa, haxışta.*⁷⁵

Ulduzlar da digər səma cismləri kimi, özünəməxsus funksiyaları yerinə yetirir. Bununla bağlı müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də bir sıra surələrə rast gəlirik. Məsələn, “Əl-Əraf” surəsinin 54-cü, “Yusuf” surəsinin 4-cü, “Ər-Hicr” surəsinin 16-cı “Əl-Ənam” surəsinin 97-ci ayələrində ulduzla bağlı fikirlər yer almışdır. Bu ayələrdən birinə nəzər salmaq yerinə düşər. “Əl-Ənam” surəsinin 97-ci ayəsində deyilir: “*Suyun və qurunun zülmətində (yolunuzu düz getmək üçün ulduzları sizin üçün yaradan da Odur. Biz bu ayələri anlayan bir camaat üçün bu cür ətraflı bəyan etdik*”⁷⁶. Ayələrə dayanaraq əminliklə deyə bilərik ki, ulduzlar insanlar üçün bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Kosmonimlərlə bağlı yaranan folklor nümunələrinin tarixi islamiyyətdən daha qədimdir. Ona görə

⁷⁴ “Qurani-Kərim” (Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası) / tərcüməçi M.R. İsmayilzadə Duzal. – Bakı: Əl-Huda, – 2005. – 617 s., – s.442.

⁷⁵ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s. 393.

⁷⁶ “Qurani - Kərim”: (Azərbaycan dilinə tərcüməsi) / tərc. ed. Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev – Bakı: Qismət, – 2004. – 458 s., –s.74.

də onların yaranmasını “Qurani-Kərim”lə əlaqələndirmək düzgün deyil. Bu nümunələr insanların göy aləmini dərk etmək, öyrənmək istəyinin nəticəsi kimi formalaşmışdır. Ulduzların çox sayda olması, onların axması, insanlara istiqamət verib yön göstərməsi, vaxtın müəyyən edilməsi və s. bu kimi xarakterləri folklor materiallarında xeyli saydadır. Məsələn, ulduzların sonsuz sayda olması fikri ilə tapmacalarda qarşılaşırıq:

*Bilmək olmaz nə qədərdir,
Çırax kimi yanır o,
Tapın görək nədir o.*⁷⁷

Məlumdur ki, qədim zamanlarda insanlar daha çox kosmonimlərin hərəkəti ilə vaxtı, zamanı müəyyən edib onunla hərəkət edərdilər. Ramazan ayında iftarın vaxtını günəşin şüasının tamam itməsi və ilk ulduzun görünməsi ilə bilərdilər və iftarlarını açardılar. Bu gün də bundan istifadə edən az deyil.

Ulduzla vaxtı təyin etmək bir çox sahələrdə, əkinçilikdə, heyvandarlıqda və s. tətbiq edilir. O zamanlar çobanlar yaylağa qalxmağın vaxtını ulduzlarla müəyyən edirlərmiş. *“Aparılan müşahidələrə görə, Ülkər ulduzlar toplusunun görünməsi (iyun ayının 2-də) mal-heyvanın yaylağa qalxmasının vaxtını bildirir. Xalq arasında deyərlər ki, Ülkər ulduz toplusu görünməyincə yaylağa qalxmazlar. Çünki Ülkər ulduzlar toplusu bir yerə yığışmayınca (görünməyincə) güclü yağışlar yağar. Təbii ki, bu vaxtlarda da yaylağa qalxmaq mümkün deyildir”*⁷⁸.

Kosmonimlərlə bağlı təhlillərdən belə nəticəyə gəlinir ki, göy üzünə xüsusi gözəllik qatan bu göy cismləri xalq arasında da yüksək dəyərləndirilmiş, onlarla bağlı bir sıra folklor mətnləri yaranmışdır. Təbii ki, bunun əsas səbəbi müqəddəs kitabımızda Günəşin, Ayın, ulduzların adlarının keçməsidir. Bunlarla bağlı ayələrin varlığı onları xalq arasında daha da müqəddəs etmişdir.

⁷⁷ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərlı, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s. 411.

⁷⁸ Orucov, A. Naxçıvanda bayram və mərasimlər (ənənə və müasirlik) / A.Orucov, E.Yurdoğlu – Naxçıvan: Əcəmi NPB, – 2018. – 144 s., – s.74.

Bu fəslin “**3.5. Dini mifoloji mərasimlər**” adlı paraqrafında Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində Ramazan, Qurban, Xıdır Nəbi bayramları araşdırılır. Onların digər regionların folklor mətnlərində təcəssümü müəyyənləşdirilir. Müəyyən olmuşdur ki, bu dini-mifoloji mərasimlər folklor mətnlərində ya birbaşa, ya da dolaylı yolla ifadə edilmişdir. Bu da xalqın sözügedən mərasimlərə həssas yanaşmasından irəli gəlir. Azərbaycan xalqı hər zaman İslam dininə və bu dinə aid dəyərlərə böyük hörmət göstərmişdir. Buna görə də dini dəyərlər keçmişdən bu günə kimi yaddaşımızda, tariximizdə, ruhumuzda yaşadılmış və bundan sonra da yaşadılacaqdır.

Üçüncü fəslin “**3.5.1. Ramazan (oruc) bayramı**” adlı bəndində Ramazan bayramına aid bir çox məqamlar folklor mətnlərindən seçilərək təhlilə cəlb edilmişdir.

“Ayı gör, oruc tut, ayı gör, bayram et”⁷⁹; “Oruc tutmayanın oğluna Ramazan adı qoyarlar”; “Oruc yediğini görmüşəm, namaz qıldığını görməmişəm”; “Orucumdan çox razıyam, şənbəsini də tuturam”⁸⁰ və s.

Bu fəslin “**3.5.2. Qurban bayramı**” bəndində müqəddəs bayramlarımızdan olan Qurban bayramı İsmayıl peyğəmbərin adı ilə bağlı olduğuna görə həmin günü kəsilən qurbanlığa da İsmayıl qurbanı deyilir. Bu ifadəyə Naxçıvandan toplanan xalq inanclarında rast gəlirik:

“İsmayıl qurbanının tükünü yel əsəndə gətirəsən, yandırasan, onun tüstüsü çıxırsa bir azca, yel kəsər”⁸¹.

İslam aləminə məlumdur ki, İbrahim peyğəmbər oğlu İsmayılı Mina dağında Allaha qurban kəsmək istəyərkən ona qoç göndərilib. Mina dağında qurban kəsilməsi xalq bayatılarında da ifadə olunmuşdur. Həmin bayatıdan oxuyuruq:

*Aşığı, ötən qurbanı
Böldürdü tən qurbanı.*

⁷⁹ Atalar sözləri / tərt. ed. M. Yaqubqızı. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 476 s., – s.60.

⁸⁰ Atalar sözləri / tərt. ed. M. Yaqubqızı. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 476 s., – s.335.

⁸¹ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s. 52.

*Apar Mina dağına,
Kəs yara mən qurbanı.*⁸²

Aparılan tədqiqatlardan görüldüyü kimi, Qurban bayramı ilə bağlı təsvirləri ya birbaşa, ya da müəyyən ifadələrlə folklor mətnlərində müşahidə etmək mümkündür. Bu da bir daha sübut edir ki, qədim və böyük tarixə, eləcə də zəngin mədəniyyətə, folklorla sahib olan Azərbaycan xalqı İslam dininə və bu dinə aid dəyərlərə böyük hörmət göstərmişdir. Buna görə də dini dəyərlər keçmişdən bu günə kimi yaddaşımızda, tariximizdə, ruhumuzda yaşadılmış və bundan sonra da yaşadılacaqdır.

Naxçıvan ərazisində daha geniş və təntənəli qeyd edilən Xıdır Nəbi bayramı da bu fəslin **“3.5.3. Xıdır Nəbi bayramı folklor mətnlərində”** adlı bəndində tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. “Qovurqa”, “Xıdır” kimi adlarla bilinən bu bayram Naxçıvan şəhərində Novruz bayramı kimi yüksək səviyyədə, geniş şəkildə, demək olar ki, bütün evlərdə sevilərək qeyd edilir. Bəzi tədqiqatçılar bu bayram haqqında yazır: *“Novruzun böyük çəşmə ilə keçirdiyi yerlərdə Xıdır Nəbi ya keçirilməyib, ya da çox zəif qeyd olunub. O yerdə ki, Xıdır Nəbi bayramı böyük ruh yüksəkliyi, könül xoşluğu ilə keçirilib, orada Novruza önəm verilməyib”*⁸³. Təbii ki, Güllü Yoloğlunun bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki Naxçıvan şəhərində Xıdır Nəbi bayramı Novruz bayramı kimi yüksək səviyyədə, geniş şəkildə, demək olar ki, bütün evlərdə sevilərək qeyd edilir.

Folklorumuzun bir çox janrlarında Xıdır Nəbiylə bağlı nümunələrə rast gəlirik. Bu mərasim, uşaqlar tərəfindən xüsusi sözlərin, poetik ifadələrin səslənməsi ilə qeyd edilir:

*Xıdra xıdır deyirlər,
Xıdırı çörək verirlər.
Mən Xıdırın nəyiyəm?
Ayağının naliyam,*

⁸² Pirsultan, S. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar / S.Pirsultanlı. – Gəncə: [n. y.]. – 2012. – 377 s., – s.85.

⁸³ Yoloğlu G. Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri / G.Yoloğlu. – Bakı: Sabah, – 2018. – 386 s., - s.161.

*Qara toyuğun qanadı,
Kim vurdu kim sanadı?
Məhlənizə gələndə
İtlər bizi taladı.⁸⁴*

Və yaxud:

Xıdırı xıdır deyərlər,
Xıdırın payın verərlər
Xıdırın payın verməsən,
Qapını sındırıb gedərlər (toplama)

Qeyd edək ki, Xıdır Nəbi ilə bağlı folklorda xeyli sayda nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Bu bayram inanclarda, əfsanə və rəvayətlərdə, atalar sözlərində təcəssüm edir. Atalar sözləri ilə bağlı təhlillər göstərir ki, dədələrimiz, babalarımız Xıdır Nəbi bərəkətini, Xıdır Nəbinin gücünü sınımış, beləliklə də ortaya maraqlı atalar sözləri çıxmışdır. Hətta Xıdır Nəbi dəyirmanı ilə bağlı atalar sözlərinin də var olduğunu müşahidə etdik: “*Ağıllısı Xıdır Nəbi dəyirmanında qatıx üyüdür*”⁸⁵.

Folklor mətnlərində xeyli sayda Xıdır Nəbi bayramı ilə bağlı fikirlərə, ifadələrə, adətlərə rast gəlməyimiz onu deməyə əsas verir ki, bu bayramın qədim tarixi var, hamı tərəfindən sevilərək qeyd edilmiş, bu gün də sevilərək təntənəli şəkildə qeyd edilir və bundan sonra da sevilərək qeyd ediləcəkdir. Əminliklə deyə bilərik ki, illər, əsrlər keçsə də bu belə davam edəcəkdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin altıncı paragrafı “**İslamdan doğan düşüncə sistemi folklor mətnlərində**” adlanır. Məhəmməd peyğəmbərimizin (s.a.v) dünyaya gəlişindən sonra yaranan İslam dini Allah qatında çox önəmlidir. İslam dini yarandıqdan sonra insanlar bu dini qəbul etməyə və ona inanmağa dəvət edildi. Təbii ki, əvvəllər bu din insanlara qərrib olsa da, zamanla onlar bu dini qəbul edərək onun əməllərini yerinə yetirməyə başladılar.

Danılmaz faktdır ki, xalqımız müəyyən vaxtlarda islami dəyərləri gizli yerinə yetirirdisə, Azərbaycan müstəqillik əldən

⁸⁴ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s.114.

⁸⁵ Atalar sözləri / tərt. ed. M. Yaqubqızı. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 476 s., – s. 29.

etdikdən sonra, bu dəyərlərə açıq və geniş şəkildə əməl olunmağa başlandı. Görkəmli akademik İsa Həbibbəyli bu məsələni belə izah edir: “*Üçrəngli bayraqda təmsil olunan simvolik dəyərlər: göy rəngdə ifadə olunan türklük, qırmızı rəngdə əksini tapmış müasirlik və yaşıl rənglə səciyyələnən islami dəyərlər yetmiş illik qadağadan sonra müasir Azərbaycançılıq ideologiyasının atributları kimi yenidən vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır*”⁸⁶. Və bundan sonra yaranan folklor örnəkləri, yazılan əsərlər islami dəyərlərlə daha da zənginləşdi. İslama xas olan bütün dəyərlər folklorda ya birbaşa, ya da dolayı yolla əks olunub. Məsələn, islami dəyərlərdən olan valideynə, böyüyə hörmətin folklorda təcəssümünə nəzər salaq: *Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz; Böyük danışanı kiçik götürər; Böyüyün üzünə ağ olanı torpaq götürməz; Böyüyün sözü kiçik üçün bir çıraqdır*.⁸⁷

İslami dəyərlərin folklorda yer alması xalqımızın söz xəzinəsini daha da zənginləşdirmiş olur. Nə qədər folklor var, xalq var, nə qədər xalq var, folklor da var olacaq. Bundan sonra da xalq olaraq ibadət etdiyimiz İslam dini və bu dinin əxlaqi-mənəvi məsələləri folklorumuzda bu və ya başqa şəkildə özünə yer tapacaqdır.

Ana dili hər bir xalqın, millətin varlığı, həyat tərz, mədəni irsi, mənəvi diriliyidir. Bu mənada Azərbaycan xalqı xoşbəxtkdir ki, onu dünya xalqları içərisində tanıdan, bir millət kimi varlığını sübut edən zəngin dili vardır. Qədimdən bəri xalqımız öz doğma dilini formalaşdırmış, uğrunda mübarizələr aparmış, qoruyub saxlamışdır. Xalqımız tarix boyu yadelli işğallara məruz qalsa da, deportasiyalara uğrasa da, doğma dilinin mövcudluğunu qoruyub saxlamış, ona ən dəyərli milli sərvəti kimi sahib çıxmışdır.

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq miqyasda tanınması ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Azərbaycan dilini xalqımızın ən böyük milli sərvəti hesab edən ulu öndərimiz Heydər Əliyev “*Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq arasında böyük qəbahətdir*”, – deyirdi və tövsiyə

⁸⁶ Həbibbəyli, İsa. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c.1. – 2016. – 800 s., – s.4.

⁸⁷ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəri, Y.Səfərov, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.2. – 2011, 493 s., – s.95.

edirdi ki, “*Hər bir azərbaycanlı birinci növbədə öz dilini bilməli, sevməlidir*”. Dilini sevməyən, onu qorumayan şəxs heç vaxt Vətəninini də sevə bilməz.

Azərbaycan dilində bir qisim sözlər var ki, bunlar zamanla işləklilik hüququnu itirərək arxaıkləşmişdir. Dilimizdə olan müəyyən sözlərin arxaıkləşməsi həmin sözləri ifadə edən əşyaların işlənmə xüsusiyyətini itirdiyinə görə olur. Təbii ki, təkəcə bu deyilənlərə görə deyil, həmçinin dildə arxaıkləşmə dövrünün ictimai-siyasi durumundan da asılı ola bilər. Onu da qeyd edək ki, “*dövrün ictimai-siyasi durumu folklor materiallarından daha çox ədəbi dilə təsir edir*”⁸⁸. Folklor mətnlərində işlənen köhnəlmiş sözlər dissertasiyanın “**Folklor mətnlərində ədəbi dildə sabitləşməyən sözlər**” adlı dördüncü fəslində araşdırılır. Bu fəsilə köhnəlmiş sözlər mənşəyinə görə türk, ərəb və fars olaraq qruplara bölünmüş və tədqiqat süzğəcindən keçirilmişdir. Bu fəslin “**4.1. Türk mənşəli köhnəlmiş sözlər**” paraqrafında türk mənşəli arxaik sözlərdən suçlu, karvanbaşı, sövdələşmək, kəndi, suç, öylə, xoca, car, yapmaq və s. təhlilə cəlb edilmişdir. Məsələn: “*Qız car çəkdirir. Biri bir manat verəndə, mən beş manat verəcəyəm, deyir. Qız bir dam-daş saldırır, adam deyir xan dam-daşdı*”⁸⁹.

Qeyd edək ki, bu qəbildən olan arxaik sözlərin bir qisminin vaxtı ilə ədəbi dilimizdə işlək olmasını həm ilk anadilli əsərlərimizdən, həm də digər yazılı ədəbiyyat nümunələrindən – Nəsimidən, Kişvəridən, Məhəmməd Füzulidən, Hüseyn Caviddən göstərdiyimiz örnəklər də təsdiqləyir. Məsələn, Nəsimi yaradıcılığına nəzər yetirək:

*Ta ki, gəldi eşqin, ol mənliyi məndən qapdı,
Bu xərabı qıldı məmur, xoş imarət yapdı.*⁹⁰

⁸⁸ Rzayeva, Ç.V. Folklor mətnlərində işlənen ərəb və fars kökənli arxaik sözlər // – Bakı: İpək yolu, –2022. №1, – s.159-166.

⁸⁹ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s. 216.

⁹⁰ Nəsimi, İ. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Nəsimi, tərt. ed. H.Araslı – Bakı: Lider, – 2004. – c. 1. – 336 s., – s.107.

Kişvərinin yaradıcılığına nəzər saldıqda “*yapmaq*” sözünə rast gəlirik.

Əhd qıldım ki, yapım meyханələr xeyrat için.

Füzulinin qəzəllərində də “*yapmaq*” sözü ilə qarşılaşırıq:

*Xatirin cəm eylədin, əhli-vəfa könliün pozub,
Bir imarət yapmağa min ev yıxan memar tək.*⁹¹

Hamıya məlumdur ki, ərəb xilafəti uzun illər Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş buna görə də bütün ölkəni ərəbləşdirməyə çalışmışdır. Beləliklə də ərəb siyasəti Azərbaycan dilinə, əlifbasına, məişətinə də güclü təsir etməyi bacardı. Elə həmin dövrlərdə dilimizin lüğət tərkibinə, o cümlədən folklor dilinə çoxlu miqdarda ərəb mənşəli söz daxil oldu. Bu sözlərin bir qismi müəyyən səbəblərdən – inkişafdan, müasirləşmədən, dövrün ictimai-siyasi durumundan asılı olaraq zamanla işləkliyini itirərək, dilin aktiv fondundan çıxıb passiv fonduna keçdi. Passiv fondda olan sözlərin müəyyən bir qismini folklor mətnlərində görürük. Bu fəslin “**4.2. Ərəb mənşəli köhnəlmiş sözlər**” adlı paragrafında Naxçıvan bölgəsinə aid folklor materiallarında işlənən belə sözlərin müəyyən bir qismi seçilmiş, təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Məsələn: hərəm, fərraş, kəviz, kəşkül, münəccim, mülk, əcəm, zikr, rübənd, əba, izdivac və s.

“*Bu almanı tən ortadan bölün, yarısını sən özün öz hərəminlə, yarısını da qardaşın öz hərəmiylə yeyər*”⁹². Tədqiqatlar zamanı əldə olunan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş bu sözlər folklor dilini ağırlaşdırmamışdır. Çünki müasir ədəbi dil üçün işlənmə mövqeyini itirmiş bu ərəb kökənli leksik vahidlərin bir qismi Naxçıvan dialekt və şivələrində, digər bir qismi isə canlı danışıq dilində işlək mövqedə durur.

Naxçıvan folklor mətnləri ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, köhnəlmiş sözlər sırasında fars mənşəli dil vahidləri də vardır. Onlar

⁹¹ Füzuli, M. Əsərləri: [6 cildə] / M.Füzuli, tərt. ed. H.Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 400 s., – s.195.

⁹² Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfəli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.3. – 2012. – 560 s., – s. 480

IV fəslin “**4.3. Fars mənşəli köhnəlmiş sözlər**” paragrafında araşdırılmışdır. Bu dil vahidləri zamanında həm ədəbi dildə, həm də xalq arasında çox işlək mövqedə olmuşdur. Araşdırma mənbələrində olan fars mənşəli arxaik sözlərin bir qismi dialekt və şivələrdə yaşamaqdadır. Bu da həmin köhnəlmiş sözlərin asanlıqla başa düşülməsində müəyyən rol oynayır. Burada kəşkül, kəviz, bac, suvar, bazirgan və s. kimi fars mənşəli sözlər tədqiqata cəlb edilmişdir. “*Mən qırx ölkədən bac-xərac alan bir padşah oğluyam. Bu Gül də mənim baş hərəməmdir*”⁹³.

Lüğətimizdə fars dilindən dilimizə keçən kəbin sözü köhnəlmiş sözlər sırasında yer alıb. Lüğətdə mənası “*İzdivac, nikah; evlənmənin qanuni şəkli salınması*”⁹⁴ kimi izah olunur. Maraqlı burasındadır ki, bu gün kəbin sözü çox aktiv işlənən sözlər sırasındadır. Kəbin dində də çox önəmli və yerinə yetirilməsi vacib olan əməllərdəndir. Yəni evliliyə gedən yol dini baxımdan birinci kəbindən keçir. Düzdür, bəzi sözlər zamanla aktiv fondada olub, sonra işləkliyini itirib passiv fonda keçib, daha sonra yenidən işləklik hüququ qazanmışdır. Ancaq kəbin sözü bu qəbildən deyil. Çünki İslam dini yaranandan oğlanla qızın bir-birlərinə halal olmaları üçün kəbin kəsdirilməsi vacibdir. Buna görə də bu söz, fikrimizcə, heç vaxt köhnəlmiş ola bilməz. Ümidvarıq ki, bu söz yeni lüğətdə köhnəlmiş sözlər sırasından çıxıb, aktiv sözlər cərgəsinə keçəcəkdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, mətnlərdə işlənən köhnəlmiş sözlər folklor dilini qətiyyənlə ağırlaşdırmır. Hamı tərəfindən tam və rahat başa düşülür. Bunun da səbəbi bu sözlərin dialekt və şivələrimizdə az da olsa işlənməsidir. Qeyd edək ki, folklor yaddaşında özünə möhkəm yer tutmuş arxaik sözlərin müəyyən bir qismi bu gün yenə ədəbi dildə işlənmə hüququ qazanmaq üçün müəyyən yol qət edib. Yəni xalq arasında işlənmə aktivliyi bərpa olunub, ancaq hələ lüğətimizdə köhnəlmiş sözlər cərgəsində durmaqdadır.

Folklor xalqın mənəvi və mədəni varlığını mükəmməl olaraq

⁹³ Azərbaycan folklor antologiyası: Naxçıvan folkloru / tərt. ed. M.Cəfərli, R.Babayev – Naxçıvan: Əcəmi, – c.1.– 2010. – 512 s., – s.166.

⁹⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [Dörd cildə] / tərt. ed. Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 792 s., – s.664.

özündə birləşdirir. Bu folklor materiallarının leksik-kulturoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onların tədqiq və təhlili zamanı aşağıdakı **nəticələr** əldə edilmişdir:

1. Tədqiqatlar göstərdi ki, ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan folklor mühiti bir çox cəhətdən, eyni zamanda, ideya-estetik, etnik-mədəni və s. baxımdan Azərbaycan folklorunun üzvi tərkib hissəsi olaraq həm də özünəməxsus regional xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xarakterik cəhətlər leksik-kulturoloji baxımdan da maraqlıdır.

2. Naxçıvan folklor mətnlərində toponimlər müxtəlif səbəblərdən işlənmişdir. Naxçıvan, Azərbaycan, Şuşa, Qarabağ, İstanbul, Ağrı, Ərdəbil, İsfahan, Bağdad, Tehran, Xorasan, Kərbəla, Fırəngistan, Yunan şəhəri, Hindistan və s. yer adlarının Naxçıvan folklor materiallarında işlənməsində, əsasən vətən-qərbət, doğmalığ-yadlıq, sevgi-nifrət, xoşbəxtlik-bədbəxtlik və s. hissələr müşahidə edildi. Xalqların yaxın və uzaq məkan təsəvvürlərini əhatə edən bu yer adları eyni zamanda həmin ərazilərin coğrafi yerləşimi və buna xalqın bələdliyi, həmçinin xalqın dünyagörüşünün zənginliyi barədə geniş məlumat verir.

3. Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən toponimlərin türk, ərəb, fars, Avropa və s. kökənli olması, xalqlar arasında doğmalığ, yaxud yadlıq təəssüratını yaratmır. Buna Azərbaycanın həmin yerlərlə qarşılıqlı dostluq, mehribanlıq şəraitində yaşamaq istəyi dünya dəyərlərinə sahib çıxmaq iddialarının ifadəsi kimi baxıla bilər.

Araşdırma zamanı elə yer adlarına da rast gəldik ki, həmin yer adlarını sırf xalqın təfəkkürünün məhsulu kimi qiymətləndirmək olar. Məsələn, Fırəngərəbi.

4. Naxçıvan folklor mətnlərində elə toponimlərə rast gəldik ki, onlar yalnız “vətən” anlayışı hüduqlarında dərk olunur. Bəzi toponimlər isə “vətən” anlayışına sığmır. Ancaq bu toponimlər folklor yaddaşına elə həkk olunub ki, sanki doğmalaşmışdır. Təbii ki, bu doğmalığ heç də təsadüfi deyil. Folklorə daxil olan toponimlərin doğmalığ qazanması, baş vermiş savaqlar, ticarət əlaqələri, uzaq diyarlardan insanlarla yaranan qohumluq və s. səbəblərdən irəli gəlir.

5. Naxçıvan folklor mətnlərinin dilində antroponimlərin əsasını ərəb və fars mənşəli adlar təşkil etsə də, türk mənşəli adlar heç

də onlardan geri qalmır. Bu adlarla yanaşı, bir neçə rus-Avropa adına da rast gəlinir. Hamıya məlumdur ki, ərəb mənşəli antroponimlər, əsasən, müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”dən, “Min bir gecə” nağıllarından, ərəb-müsəlman xəlifələrinin, peyğəmbərlərin, imamlarının, onların ailələrinin adlarından irəli gəlir. Fars mənşəli antroponimlərdə isə, bunlardan fərqli olaraq, əsasən Firdovsinin məşhur “Şahnamə”sinin təsiri duyulur.

6. Araşdırmalar göstərir ki, türk kökənli antroponimlərin tarixi türkün özü qədər qədimdir. Qədimdən də qədim tarixi olan türk xalqlarının “Şu”, “Manas”, “Alpamış”, “Bilqamış”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi qədim abidələrdən yaranan antroponimlər sonrakı dövrlərdə yaranan folklor mətnlərinə də yol tapmışdır ki, bunları Naxçıvan folklor materiallarında da görmək mümkündür. Mətnlərdə işlənən türk, ərəb və fars mənşəli antroponimləri bir ideya-estetik sistemdə birləşdirən səbəb IX-XI əsrlərdə formalaşmış türk-müsəlman mədəniyyəti paradixmasıdır. Bunu günümüzdə də Azərbaycan adqoyma ənənəsində müşahidə edirik.

7. Araşdırma materiallarında çox rast gəlinən ləqəblər adətən bu və ya digər şəxsin sənəti, fiziki görünüşü, daxili və xarici əlamətləri, xasiyyəti və s. ilə bağlıdır. Və bu sadalananlar əsasında yaranan ləqəblər bəzən obrazlılığın təsiri ilə, onun əsl adından əvvələ keçərək ön planda yer alır. Folklorada obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edən adlar (məsələn: Sofu Zəhra, Oğru Əhməd, Qaraçı Fatma, Evyıxan Gülnisə, Sarıbaş Nərgiz və b.) bu gün də işləkliyini qoruyur. Bu da belə bir nəticəyə gəlməyə, əsas verir ki, xalq ayrı-ayrı şəxslərə münasibətdə həm sərt, həm də mülayim nümayiş ortaya qoyaraq xarakter yaradıcılığı sahəsində də təfəkkür ortaya qoymuşdur.

8. Naxçıvan folklor mətnlərində xalqın etnoqrafik yaddaşının, etik-estetik özünəməxsusluğunun ən əhəmiyyətli göstəricilərindən biri də geyim adlarıdır ki, bu da folklor dilində çox zəngin və rəngarəng bir lay əmələ gətirir. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik olan türk, ərəb və fars mənşəli bu geyim adları, rübənd, arxalıq, çuxa, börk, araxçın/araşqın, başmaq, çadra və s. ədəbi dildə köhnəlmiş sözlər cərgəsində yer alsada, Naxçıvan mühitində çox vaxt ümumişlək səciyyə daşıyır. Burada folklor arealı ilə dialekt arealının üst-üstə düşməsi qanunauyğunluğunu da müşahidə edirik.

Həmçinin leksik-kulturoloji mühit dialekt mühitinin mühafizəsinə böyük təsir göstərir. Bunun nəticəsində dialekt mühiti də leksik-kulturoloji mühiti “aşınmadan” qorumaqda mühüm rol oynayır.

9. Xalq adət-ənənələri etnoqrafik təfəkkürün qədimliyindən xəbər verir. Təhlillər göstərir ki, digər regionlarımızda olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsinin adət-ənənələrində də variantlılıq müşahidə olunur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Naxçıvanda xalq etnoqrafik təfəkkürünü adət-ənənələrinə əks etdirərək müəyyən variasiyalar yaratmışdır. Təkcə Novruz bayramı ilə bağlı Naxçıvan bölgəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri çox qabarıq nəzərə çarpır ki, burada da leksik-kulturoloji vahidlər olduqca maraqlıdır.

10. Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən etnoqrafizmlərin böyük bir hissəsini təşkil edən təsərrüfat leksikası, cüt, külüng, kəküş/çəkic, toxmaq, çuval, yaba, xəlbir və s. Azərbaycanın digər bölgələrinin, eləcə də Naxçıvanın əkinçilik, maldarlıq, arıçılıq və s. ilə bağlı məşğuliyyət sahələri barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Eyni zamanda həmin sahələrə yaxşı bələd olan xalqın bədii təfəkkürünün, metaforik aləminin təşəkkülünə də böyük təsir edir. Folklor mətnləri bu baxımdan zəngin leksik-kulturoloji material ortaya qoya bilər.

11. Naxçıvan folklorunun maraqlı dairəsinə öz zəngin “terminologiya”sı ilə daxil olan xalçaçılıq xalqın sənətkarlıq-yaradıcılıq imkanlarını özündə əks etdirir. Folklor dilində işlənən xalçaçılıq termini bu dilin poetik təsir gücünü artırır və regionun folklorunun özünəməxsusluğunu səciyyələndirir.

12. Naxçıvan bölgəsinə aid folklor materiallarında mifoloji leksikanın nümunələri kifayət qədər çoxdur. Eyni zamanda, xalqın mifik-dini dünyagörüşünü, dinə olan inamını, etiqadını keyfiyyətcə səciyyələndirir. Allah, Tanrı, Rəbb, Xuda, Pərvərdigarə və bu kimi ali müqəddəs varlığın adını bildirən dini dil vahidləri folklor materiallarında ideya-məzmunca təkmənalı olaraq yer alır. Bu ali müqəddəs varlığın adı folklor janrlarında son dərəcə “qəlibləşmiş” bir vahid olaraq işlənir. Naxçıvan folklor mətnlərində həmin adların işlənmə məqamları göstərir ki, xalq həmin ada əlavə mənalar yükləməmiş, onu heç bir digər anlayışla eyniləşdirməmiş və müqayisə etməmişdir.

13. Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində Məhəmməd

peyğəmbər başda olmaqla, digər peyğəmbərlərin, Həzrəti Yusif, Həzrəti Yaqub, Həzrəti Nuh, Həzrəti Adəm, Həzrəti Süleyman və başqalarının adları özünəməxsus yer tutur. Naxçıvan folklor mətnlərində peyğəmbərlərlə bağlı araşdırma onu göstərir ki, nümunələrin yaranmasına “Qurani Kərim”in böyük təsiri var. Bunu folklor mətnlərinin bir qisminin müqəddəs kitabdakı surələrlə eyni və ya oxşar olması da sübut edir. Bu da xalqın dini dünyagörüşünün formalaşmasında, dini biliklərinin artmasında həlledici amillərdəndir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, folklor mətnlərində “peyğəmbər” obrazı dini-kanonik məzmun daşdığına görə folklorun linqvokulturoloji sistemində, şübhəsiz, strateji və ya universal anlayış olaraq yer alır.

14. Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində Nuh və Xıdır/Xızır/Hızır peyğəmbər obrazının xüsusi yeri var. Burada xalq həmin obraza bir qədər poetik anlam yükləmiş, bəzi hallarda onu bədiiləşdirmişdir. Bu da bölgə əhalisinin qədim dini, ədəbi-tarixi məzmunlu təsvirləri ilə bağlıdır. Naxçıvan əhalisi də hər zaman bu təsəvvürlərə yetəri qədər həssas yanaşmışdır. Hətta bunlarla bağlı müəyyən mərasimlərin icrasında və bu mərasimlərdə istifadə olunan mətnlərdə də deyilənlər özünü göstərir

15. Mələk/şeytan anlayışı folklor örnəklərində əvvəldə söhbət açdığımız digər dini-mistik anlayışlardan bir qədər fərqli işlənmişdir. Bu adlar folklor mətnlərində daha çox bədii-estetik funksiya daşıyır. Burada gözəlliyin, mələk, huri, pəri, pisliliyin, yamanlığın, şərböhtanın isə şeytan, cin timsalında təqdim edilməsi daha xarakterikdir.

16. Kosmonimlərin tarixi dünyanın yaranması ilə eyni olsa da, xalq arasında müqəddəs olması “Qurani-Kərim”lə daha çox əlaqəlidir. “Qurani-Kərim”də Günəş, Ay və ulduzlarla bağlı ayələrin eyni ilə və yaxud da müəyyən dəyişikliklə folklor mətnlərdə işlənməsi deyilən fikrimizi əsaslandırır.

17. Folklor mətnlərində kosmonimlərin, xüsusilə Günəş, Ay və ulduzun obrazları həm ayrı-ayrılıqda, həm də birlikdə kifayət qədər estetikdir. Bu da Naxçıvanın və Azərbaycanın digər bölgələrinə aid folklorun müxtəlif janrlarında özünü göstərir.

18. Ramazan və Qurban bayramı nə qədər müsəlman

kanonları ilə idarə edilsə də, folklor mətnlərində onların estetik dərinə müəyyən meyillərə də rast gəlirik. Bu mətnlər onu göstərir ki, həmin nümunələrin yaranması bölgədə islamın qəbulundan, daha çox isə islamın inam sistemində oturmuş zamanından və öz dəyərləri ilə yaşadılmasından sonraya aiddir. İslamı tam mənimsəyən bölgə insanı onu öz şifahi yaradıcılığında da əks etdirmişdir.

19. Naxçıvan bölgəsinə aid folklor mətnlərində islam dininin tələb və təbliğ etdiyi bəzi mənəvi-əxlaqi prinsiplərin geniş əks olunması dinlə xalq ədəbiyyatı arasındakı qarşılıqlı əlaqənin göstəricisidir. Bütün bunlar da linqvokulturoloji vahidlərlə gerçəkləşir. Naxçıvanda toplanmış mətnlərdə də bunun bariz əksini müşahidə edirik.

20. Türk, ərəb və fars kökənli köhnəlmiş sözlər (məsələn: qarabaş, carçı, bazubənd, kəviz, təkne, suçlu, kəndi, fərraş, çuğul, hərəm və s.) Naxçıvan folklor materiallarında sərbəst şəkildə işlənir. Baxmayaraq ki, bu sözlər ədəbi dildə işləkliyini itirərək arxaikləşib, həmin sözlər folklor materiallarının mahiyyətində müəyyən rol oynayır. Belə sözlər folklor örnəklərində təsvir olunan müəyyən hadisəni ifadə etdikdə, mətnlərdə heç bir anlaşılmazlıq yaratmır. Yəni arxaizmlər mətnlərin dilini ağırlaşdırmır. Çünki onların bir qismi bu gün də dialekt və şivələrdə işlənir. Eyni zamanda mətnlərin linqvokulturoloji sisteminin həm təşkilində, həm də dilin müasir ədəbiləşdirici təsirinə rəğmən həmin sistemin kifayət qədər sabitliyində arxaizmlər mühüm rol oynayır.

Dissertasiyanın əsas məzmununu dərc edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Ramazan və orucluğu mövzusunun Azərbaycan folklor mətnlərində yeri // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, –2019. Cild 15, № 3, – s. 199-203.
2. Türk kökenli giyim adları Nahçıvan folklor örneklerinde (Türkiye folkloru ile karşılaştırmalı) // “5th international Management and Social Sciences Conference” proceeding book, – İstanbul: 17-18 Semtember, – 2020, – s. 108-116.
3. Nahçıvan folklor metinlerinde Türk kökenli antroponimler (şahıs adları) // – Türkiyə: The Journal of Social Science, TJSS. – 2020. Cilt 4, Sayı 7, – s.191-195.
4. Nahçıvan folklor örneklerinde peygamberlerle ilgili konu ve motifler // – İstanbul: Rumelide dil ve edebiyat araştırmaları dergisi, – 2020. sayı 08, – s.157-167.
5. Türk kökenli toponimler Nahçıvan folklor metinlerinde // “Turkish Culture And art Symposium International”, Etimesgut – Ankara: 29-30 october, – 2020, – s. 444-455.
6. Naxçıvan folklor mətnlərində ərəb və fars mənşəli toponimlər // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Axtarışları, – 2020. Cild 13, № 3 (37), – s. 101-106.
7. Naxçıvan folklor mətnlərində alınma antroponimlər (ərəb, fars, ibranicə) // – Naxçıvan: Naxçıvan Universitetinin Elmi əsərləri, – 2020, № 2 (17) I hissə, – s. 81-88.
8. Ərəb və fars mənşəli geyim adlarının Naxçıvan folklor mətnlərində işlənmə yeri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Filologiya məsələləri jurnalı, – 2020. №5, – s.110-117.
9. Naxçıvan folklor mətnlərində dini-mifoloji leksika (mələk və şeytan anlayışı) // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2020. Cild 16, № 3, – s. 222-229.
10. Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən təsərrüfat leksikası // –

- Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2020. № 4, (105), – s.37-42.
11. Müstəqillikdən sonra Naxçıvan-türk dünyası elmi əlaqələri folklor və kulturoloji məsələləri aspektindən // – Naxçıvan: Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin “Naxçıvan” jurnalı, – 2021. № 38, – s.169-174.
 12. Naxçıvan folklor mətnlərində ərəb və fars mənşəli alınmaların işlənmə xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Dilçilik araşdırmaları jurnalı, – 2021, № 2 s. – 58-62.
 13. Rus və Avropa toponimləri Naxçıvan folklor mətnlərində // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, – 2021. Cild 17, № 3, – s. 187-191.
 14. Xalçaçılıq sənətinin Naxçıvan folklor mətnlərində ifadəsi // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, İctimai və humanitar elmlər seriyası, –2021. Cild 17, № 1, – s. 214-219.
 15. Naxçıvan folklor mətnlərində ləqəb simvolikası // Karabakh II. International congress of modern studies in social sciences and humanities”, “in Memory of Victory Day and Martyrs” – Azərbaycan: – 8-10 November, – 2021. – s.228-232.
 16. Naxçıvan folklor örnəklərində Tanrı / Allah anlayışı (ümumtürk folkloru konteksinde) // VIII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu – Ankara: – 23 haziran, – 2021. – s.124.
 17. İslamdan doğan düşüncə sistemi folklor örnəklərində // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Axtarışlar jurnalı, – 2022. № 1 (42), – s. 31-36.
 18. Folklor mətnlərində işlənən ərəb və fars kökənli arxaik sözlər // – Bakı: İpək yolu, –2022. №1, – s.159-166.
 19. Xıdır Nəbi bayramı digər folklor örnəklərində // – Naxçıvan: Naxçıvan Universitetinin Elmi əsərləri, – 2022, № 1 (24) I hissə, – s. 132-137.
 20. Folklor mətnlərində adət-ənənələr: dünən və bu gün // – Bakı: “Elm və İnnovativ texnologiyalar” Beynəlxalq elmi araşdırmalar jurnalı, –2022. № 20, s. 22-33.

21. Qurban bayramı folklor mətnlərində // “İnternational Khazar scientific researches conference-III” – Bakı: Azərbaycan, Khazar University, – 7-9 yanvar, – 2022, – s. 312-316.
22. He embodiment of national cuisine in Nakhchivan folklore texts // – Bakı: Journal of Language and Literature. – 2022. Vol 13, No. 1. – s. 39-45.
23. Sun, Moon and Star İn The Examples of Folk Literature // Journal of Positive School Psychology, – 2022, Vol. 6, No. 3, – s. 1447-1453.
24. Bayram və mərasim adlarının Naxçıvan bölgəsinə aid digər folklor örnəklərində işlənmə məqamları // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, –2022, № 1 (76), – 139-147.
25. Folklor dilində yemək adlarının işlənmə mövqeyi // 4th İnternational Culture, Art And Literature Congress – Bakı: – April 1-3, – 2022, – s. 208-209.

Dissertasiyanın müdafiəsi 7 mart 2025-ci il tarixində saat 12⁰⁰-də AMEA Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AR Prezidenti yanında AAK-ın və AMEA Folklor İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 7 fevral 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 6.02.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 90967

Tiraj: 100